

op: ik gaf theoretische interpretaties, en zij wilden details over persoonlijke kwesties, wat achter de koulissen gebeurde, en daar wist ik niets van. Beter lukte medewerking aan De Groene Amsterdammer, toen onder redactie van Wiessing.¹⁹ Ik heb daarin een heel aantal artikelen over 'Buitenlandsche politiek' geschreven onder pseudoniem 'Van Loo' (in onze partij schreven de meesten onder zulke pseudoniemen: Knuttel als 'Van Schie', Van Gool als 'Van Amstel', weer een ander als 'Van Rijn'); tot ik zowat uitgepraat was, en door de meerdere eisen die De Nieuwe Tijd ging stellen, hiermee ophield. Later, in 1917-18, toen Wiessing al te veel sympathie voor het bolsjewisme toonde, hebben de kapitalistische zakenlui, van wier advertenties het blad het moest hebben, het de nek omgedraaid.

Ik zag wel, dat ik als schrijver geen droog brood kon verdienen; en ik was al na een half jaar begonnen te solliciteren voor leraar; na een tijdelijk baantje in Helmond (april-juli 1915) waar ik natuurkunde, scheikunde, plant- en dierkunde aan de driejarige Hogere Burgerschool gaf, werd ik in Hoorn benoemd zomer 1915. Daarmee verhuisden we toen (Anneke was dat jaar in Arnhem in de eerste klas Lagere school, en Ton, die bij 't uitbreken van de oorlog bij oom Albert logeerde (mijn zwager Van Rijnbach, leraar in Alkmaar) bleef dat jaar bij hem wonen en ging daar school). Ik moest dus nu eerst al mijn inboedel, die nog in het huis in Bremen stond, verhuizen. Daartoe gingen An en ik dus samen naar Bremen, nu treinreis heel wat vlugger en regelmatiger; tegelijk om bij het inpakken toezicht te houden, en mij als inwoner af te melden, dus verhuisbiljet te krijgen. Typisch, dat de ambtenaar [van de] Burgerlijke Stand, die dit bewijs gaf, het nodig vond er bij te schrijven: 'gehörte hier der Sozialdemokratische Partei an', tekenend voor Duitse politiedenunciatie-methode. De pakkers moesten alle kisten open laten, tot de politie geïnspecteerd had en de uitvoer toegestaan; toen deze politiemann kwam, keek en voelde hij eens in één kist, die vooraan stond, en kreeg een lijst met gehele inventaris van mij. Het was heel gemakkelijk geweest om op die wijze een gehele massa belangrijke documenten naar het buitenland over te brengen.

Ik heb daar toen natuurlijk met vele oude kennissen gepraat, met Henke, Sonnemann, Böse; maar weet niets meer bepaalds daarover—mijn verbinding met Bremen hield op.

Op de terugweg overnachtten wij in Essen; zagen daar spiijkers in een houten Roland slaan voor grote bijdragen voor oorlogsfondsen.*

Daarmee eindigde voorlopig mijn relatie met Duitsland; gedurende de oorlog en de revolutie ben ik er niet meer geweest.

* Dat was later met An samen. [P. in de kantlijn]

Gedurende de oorlog kwamen nu en dan Duitse vluchtelingen over onze grens; vonden dan in Nederland werk; soms waren er bekende partijgenoten onder, die vanuit Holland werkten aan propaganda onder elkaar en in Duitsland. Daaronder was ook onze oude vriend Pieck,²⁰ die meerdere malen bij ons was, en ons vertelde, hoe hij ontsnapt was. Hij was thuis, toen hij als deserteur gezocht werd, kroop in kast onder keukenaanrecht, alleen door wervel gesloten, die hij binnen vasthield. Buiten trachtte een der opspoorders de deur te openen, maar hij hield de wervel krampachtig vast, en hoorde zijn vrouw zeggen: ja, diese Tür geht immer sehr schwer. Toen werd de man door een ander geroepen en kwam niet meer terug. 'Ich schwitzte Blut', zo besloot hij het verhaal.

Ik was van nu af aan door mijn leraarschap volkomen in tijd gebonden. Intussen was Jet Holst, nadat ze door de mislukking van Het Weekblad gaandeweg uit de SDAP geraakt was,²¹ nu weer bezig in de beweging in te komen; ze voelde dat er door de oorlog nieuwe krachten ontwaakten. Er waren een aantal, die niet bij de SDP hadden willen gaan, of er uit weggingen maar die door de volkomen burgerlijke politiek van de SDAP het daar ook niet meer konden uithouden, en die zich nu bij haar aansloten o.a. Van Wijhe, Wolda; daarnaast een aantal christen-socialisten als Kruyt, die door hun principe fel tegen alle oorlogspolitiek waren. Met hen richtte Jet nu de Revolutionair-Socialistische Vereeniging op, met als orgaan 'De Internationale', maandblaadje.²² Zo kwam ze stap voor stap dicht bij ons.

Zij nam toen ijverig deel aan de voorbereiding van een eerste internationale konferentie, die in Zwitserland, in Zimmerwald in september 1915 bijeenkwam. Er waren afgevaardigden uit Frankrijk (Merrheim en Bourderon), en van de USP,²³ de onafhankelijke partij uit Duitsland (Ledebour), en dan een paar Hollanders, en de Russen (Lenin, Zinovjef, Radek). De laatsten waren hier de radicalen, die scherpe, krachtige oproep aan arbeiders wilden, en de eis stelden van in elk geval tegen alle oorlogskredieten [stemmen]; Ledebour en zijn Duitsers waren de halfslachtigen, die zo weinig mogelijk zich wilden vastleggen; de aangenomen motie was een compromis tussen wat de 'linkerzijde' in Zimmerwald had voorgesteld, en de aarzeling van de Duitsers. De SDP van Holland had niet meegegaan, omdat ze het van begin af aan als een verwatering beschouwde. Maar zo kwam toch het eerste internationale manifest tegen de oorlog tot stand, in de Berner Tagwacht afgedrukt, en dat een eerste tegenwicht tegen de in vele landen monopolistische patriottische leuzen kon dienen.²⁴

Er was nu dus een volledige breuk en scheiding tussen twee socialis-

tische partijen gekomen, nu duidelijk in Duitsland, elders begon het ook, en dat had zijn gevolgen ook in Nederland. De kollektieve redactie van De Nieuwe Tijd kon niet langer blijven (bestond uit Van der Goes, Saks, Herman, Jet, Wibaut, Heyermans); het tijdschrift ging naar de linkerzij, en de SDAP richtte een nieuw eigen tijdschrift op: De Socialistische Gids. Ik werd in de redactie van de Nieuwe Tijd opgenomen, die dus vanaf een januari 1916 uit Herman, Jet en mij bestond.²⁵ Het volgend jaar, met een januari 1917 werd Ravesteyn er bij in genomen, en Herman ging er met april 1917 uit, was meest in Zwitserland. Ik stelde de aankondigings-circulaire op: de huidige crisis in de arbeidersbeweging tengevolge van de oorlog betekent keerpunt in het socialisme; de Nieuwe Tijd zal het wetenschappelijk orgaan van het revolutionair marxisme zijn.

Tegelijk verscheen januari 1916 het eerste nummer van de 'Vorbote, Internationale Marxistische Rundschau' Herausgeber Anton Pannekoek en Henriette Roland Holst.²⁶ Dit was in Zimmerwald of kort daarna bekostigd, om Zimmerwald als het ware door een tijdschrift voort te zetten. Die redactie in Holland was maar vorm en schijn; ik heb alleen de naam bedacht (aansluitend aan het orgaan van Johann Philip Becker in de Eerste Internationale); maar de eigenlijke redactie voerde Radek in Zwitserland; hij verzamelde daar de bijdragen van de Russen en anderen; de verzending ging ook van Zwitserland uit, van Fritz Platten²⁷ in Zürich. In 'Zur Einführung' (van mij) heet het een Organ zur Diskussion und Klärung, stelt zich op 'den Boden der Zimmerwalder Linken' en wijst op de komende Derde Internationale. Vooraan volgt dan de resolutie, die de Zimmerwalder linkerzijde voorstelde; dus in alles radikale gezichtspunten. Ik gaf daarin een artikel 'Der Imperialismus und die Aufgaben des Proletariats', dezelfde gedachtengang als reeds elders: Massenaktion en Massenstreik zijn methoden die de staat zertrümmern. Dan van Lenin 'Der Opportunismus und der Zusammenbruch der 2. Internationale',²⁸ waarin hij fel tegen de sociaal-patriotten te keer gaat, en aanwijst dat ze geheel in strijd met de resolutie van Basel handelden, waarin niets staat van vaderlandsverdediging; pakt allen aan: Kautsky, Legien, Plechanow, Axelrod, Renaudel.²⁹ Dan van Radek 'Die grundsätzlichen und taktischen Streitfragen der deutschen Opposition', kritiseert het partijcentrum (Kautsky, Haase, etc.) op alle diverse punten, en legt standpunt van Liebknecht uit, behandelt ook beroep op vroegere uitingen uit Marx' tijd. Daarna, klein gedrukt, mededelingen over wat er internationaal in de partijen gebeurt (van Zinovief),³⁰ in Frankrijk, Oostenrijk, en Holland (van Jet). Ik weet niet welke verbreiding dit nummer gekregen heeft; als het goed verspreid is, moet het wel goede

werking gedaan hebben. Later hebben we nog een nummer twee laten verschijnen (in juni?), maar toen was transport bemoeilijkt; in Holland maar paar exemplaren aangekomen, en van elders weet ik [het] niet. Inhoud was ook minder belangrijk. Het bleek als tijdschrift, met de moeilijkheden van internationale verbinding, niet genoeg basis te hebben. Het is bij die twee nummers gebleven.

Ook de Nieuwe Tijd in zijn nieuwe vorm veranderde nog niet veel. Ravesteyn bleef zijn stukken over de oorlog voortzetten, degelijk, in zelfgenoegzame toon. Herman schreef een stevige kritiek van het Pseudomarxisme van Kautsky en Cunow. In juni, meen ik, werd een tweede conferentie internationaal, in Kiental gehouden.³¹ In november [1916] werd de Oostenrijkse premier door Fritz Adler doodgeschoten; naar aanleiding van een aantal uitingen in de pers heb ik in november 1916 een artikel daarover geschreven van strekking: laat geen kultus van de daad opkomen, alleen daad der massa's betekent wat.³² In Genève was het tijdschrift 'demain' van Henri Guilbeaux gesticht;³³ dus er komt overal oppositie. Maar nog is voor ons alles rustig; ik had tijd een stuk te schrijven over 'Twee natuuronderzoekers in de maatschappelijk-geestelijke strijd' (Lotsy, Kohnstamm) van natuurfilosofisch karakter (dat in juni-juli gedrukt werd);³⁴ en Herman, van wie 'Pan' in uitgebreidere vorm in 1916 verschenen was, publiceerde in april 1917 de leidraad bij Pan. Ik heb vergeten te vermelden, dat Herman in 1912 Pan in eerste beknopte vorm uitgaf, waarin alles als idylle klinkt; eerst de praktijk van het oorlogsgeweld bracht hem er toe, nu hij zag hoeveel kolosaler de hartstochten en machten in de wereld waren, er zoveel krachtige scènes aan toe te voegen voor de dubbel zo grote tweede uitgave.³⁵ Wij waren over Pan zeer enthousiast; het gold bij ons haast een partij-zaak. Fekkes, de musikus in Bussum, zette een aantal liederen van Pan op muziek, een koortje (met Piet Coerman als solist) voerde ze uit; Fekkes componeerde ook een instrumentaal stuk, scènes uit Pan. Dit valt waarschijnlijk grotendeels na juni 1917 toen wij naar Bussum verhuisd waren. Ook heb ik niet vermeld hoe Herman na het uitbreken [van de oorlog] een brochure uitgaf: 'Het imperialisme, de wereldoorlog en de sociaal-democratie',³⁶ waarover wij, bij de opzet vele discussies hadden.

Vanuit Hoorn had ik [een] privaatscholarship in sterrenkunde en haar geschiedenis in Leiden gekregen, op aandringen van De Sitter. Ik herinner me dat ik daar twee jaar een woensdagmiddag heenging, eerst over Babylonische, daarna over Griekse sterrenkunde, met een gemengd gehoor van een dozijn, deels astronomen, deels klassici en literatoren; en dat in dit tweede jaar er in dezelfde collegezaal van de Universiteit op volgde een cursus over Historisch Materialisme,

die o.a. door Professor Huizinga³⁷ werd bijgewoond; hij heeft er, blijkens zijn latere publikaties, niet veel van opgestoken.

De sollicitatie naar Bussum slaagde, doordat juist op de ochtend, toen de Bussumse directeur Fabius een les van mij in Hoorn kwam bijwonen, ik een mooi onderwerp voor vraag- en antwoord had (de zwaartekracht en centrifugaalkracht bij draaiende aarde) dat hem geweldig beviel. De overgang naar Bussum, zomer 1917, had alleen dit tekort aan vroeger gedacht genoeg, dat Wies Gorter tevoren gestorven was. Herman heeft een gedicht 'In memoriam, bij de dood van een communiste' aan haar gewijd.³⁸ Met grote moeite wist Herman dadelijk een woning voor ons op te scharrelen, aan de Ruthardlaan. In de jaren dat wij daar woonden kwam hij vaak bij ons, was heel veel zwervende, ook wel naar Zwitserland, kwam dan plotseling binnenvallen, soms mee-eten, maar door zijn maagkwaal vastte hij ook wel hele dagen, en verdween dan opeens als hij er lust in kreeg. Hier kwamen wij in een milieu van Gooise partijgenoten, die ook in Bussum een aktieve en enthousiaste groep vormden; vaak waren er gezellige bijeenkomsten.

In het voorjaar 1917 was de revolutie in Rusland uitgebroken. Dat gaf een nieuw aspekt van hoop op verdere gebeurtenissen. Toen in de zomer daar de ontwikkeling steeds verder naar links ging, ben ik begonnen met telkens een overzicht te geven over de klassenstrijd, die zich daar afspeelde, over de kwesties en verhoudingen, om de gang goed te doen begrijpen;³⁹ we kregen steeds materiaal uit Zwitserland. En toen de Oktober-revolutie in november 1917 de sovjets en de Kommunistische Partij aan de macht bracht, leefden wij nog veel geweldiger mee.

In de tussentijd moet het gebeurd zijn, dat onze SDP de naam van Kommunistische Partij aannam; evenals trouwens de Russische bolsjewistische dat deed. Op welk van onze kongressen dat gebeurde, weet ik niet meer;⁴⁰ ik heb er een paar natuurlijk bijgewoond, waar allerlei bepraat en besloten is. Ook een waarbij de Tribune tot een dagblad gemaakt werd;⁴¹ want nu werden de tijden rijp, en kwam er uit Rusland de oproep voor de wereldrevolutie. Ik meen dat er toen in de kranten stond, dat vanuit Rusland Gorter, Jet Holst en ik waren uitgenodigd om daarheen te komen; tenminste de leerlingen van de hoogste klas vroegen mij: meneer, wanneer gaat U naar Rusland? waarop ik dan antwoordde: de volgende week. Geen van ons dacht natuurlijk aan zoiets. (Op school was er zo goed als nooit over die dingen gepraat; met mijn kollega's sprak ik nooit over socialisme of communisme. Wel waren er in de leraarskamer vaak nationale debatten, doordat de leraar in 't Frans altijd fel de partij van Frankrijk nam, en Clémenceau de edelste man van onze tijd

noemde.) In november 1917, januari en maart 1918 schreef ik over de Russische revolutie: nu de tijd van haar binnenlandse problemen: deze zijn later door Jet grondig en geregeld behandeld. Jet kwam nu vaak bij ons, en er was een intensieve samenwerking met haar in die jaren. Zij had een diep en sterk gevoel, hartstocht en enthousiasme; zij was te zeer trouw aan de zaak die ze diende, bleef daardoor te lang aan een verkeerde kant, zoals indertijd in de SDAP, en bedierf zo, wat anders een mooie eensgezinde aktie had kunnen zijn. Ze had anderen nodig om op te steunen, en was dan een geweldige kracht. Maar vooral ook door haar vlugge en vlotte pen. In deze tijd, eerste helft van 1918, verscheen van haar een boek, 'De revolutionaire massa-aktie',⁴² dat ze aan mij opdroeg; hier ook de massa-akties uit vroegere revoluties historisch beschouwd, en dan tot slot die in Rusland. Deze jaren zijn haar beste jaren als strijdster geweest, en de samenwerking uit die tijd is nog steeds een mooie herinnering.

Maar in de tussentijd was er in de Communistische Partij zelf al weer onrust. Herman had al lang gemerkt en in stilte verbeterd, hoezeer Wijnkoop en Ravesteyn in de grond toch opportunistische politiek bedreven; zij misten geheel de grote grondige blik op de marxistische methode. Ravesteyn was wel een geleerd historicus, die zich in de details verdiepte, en in de oorlog uitstekende artikelen schreef, maar hij was pedant, zelfingenomen, zag zijn eigen beperktheid niet, daarbij steeds ietwat zuur; van filosofische ondergrond, de veelzijdigheid der waarheid in dialektische ontwikkeling heeft hij nooit iets begrepen. Beiden waren ze ook in de Tweede Kamer (er was te voren onder de oorlog in de Tweede Kamer door de Regering algemeen kiesrecht, met evenredige vertegenwoordiging ingevoerd, en zo had de SDP twee zetels gekregen, en, ik meen, een half-syndikalistische groep ook een);⁴³ wat zij daar presteerden, werd in De Tribune wel opgehemeld, maar wij letten er niet zeer op, twijfelden vaak of het wel in orde was. Herman echter had heel scherp gezien hoe diep bij beiden, vooral bij Ravesteyn (die veel meer in Franse kultuur meeleeft) de haat tegen de Duitsers zat, en hun strijd speciaal altijd tegen het Duitse imperialisme gericht was en niet tegen het Engels-Amerikaanse. Hij zond een felle bestrijding daarvan naar de Tribune, al in september 1917, maar die wilde het niet opnemen; daar Herman dit vanuit Zwitserland deed, moest ik voor hem naar Wijnkoop, om dit te bepleiten en te dreigen; eerst in januari 1918 werd het geplaatst, met dadelijk grove repliek.⁴⁴ Het was, meen ik, een tweede stuk van Herman, waar hij boven gezet had Wijnkoop-Troelstra, en waar ik mee naar De Tribune moest.⁴⁵ Het was beter geweest als ik, stilletjes politiek, die titel had wegge-

daan, want dat heeft veel kwaad bloed gezet; Willem de Graaff was woedend op Herman en zei: Wat een vuile belediging een man, die nu de beste aanvoerder van de Nederlandse arbeiders is, vast te koppelen aan een naam, die wij allen als gemene politieke bedrieger kennen! Ik vermoed dat Wijnkoop gevoeld heeft dat dat opschrift hem in de partij meer goed dan kwaad zou doen, door alle aarzelen-de halfslachtigen tegen Herman in het harnas te jagen, dus niet naar zijn argumenten te laten luisteren. In juni 1918 werd het geplaatst; in juni 1918 kwam in De Nieuwe Tijd ook een scherpe kritiek op het program van de Communistische Partij van Luteraan.⁴⁶ Zo heeft Herman toen zich veel aan Luteraan laten gelegen liggen, als zijn enige trouwe bondgenoot; maar Luteraan, hoewel scherp van geest en agressief, was een slampamper, was die vriendschap niet waard, en trachtte er naderhand vaak voor zichzelf misbruik van te maken.⁴⁷

In Zwitserland maakte Herman toen zijn boek over 'De Wereldrevolutie' af, en zond mij het manuscript om het te laten drukken (hij gaf het op eigen kosten uit). Maar toen was Duitsland in november 1918 ineengestort, en brak daar de revolutie uit. Daarmee kwam ineens een sterke beweging in de Nederlandse politiek; in de bourgeoisie een felle bolsjewisten-vrees en haat. En Troelstra, die wel eens van Marxisme gehoord had en dit zo begreep, dat de politiek zich naar de opkomende klasse moest richten, verkondigde, dat de bourgeoisie nu de regeringsmacht aan de SDAP behoorde over te dragen. De paljas zag de politiek blijkbaar als een soort ganzebordspel aan: jullie hebt in Duitsland verloren, nu betaal je me hier. Hij hield een rede waarbij hij zich aan het hoofd van de Nederlandse revolutie stelde. Maar er gebeurde niets anders dan dat grote aantallen soldaten en vrijwilligers uit Brabant in de Amsterdamse kazernes werden gezet. Het is bekend geworden hoe ook de Rotterdamse burgemeester Zimmerman door een dergelijke paniek-opvatting werd beheerst en ook het gezag in de stad aan de SDAP wilde geven. Een week later moest Troelstra, door de nuchtere Schaper onder handen genomen, erkennen dat hij zich vergist had. Ondertussen was er natuurlijk een crisis-stemming in Amsterdam; wij trokken er de eerste zondag uit Bussum allemaal heen, onzeker wat we zouden beleven, maar het draaide op enkel een grote vergadering in 'Handwerkersvriendenkring' uit.⁴⁸ Wel waren er tevoren kleine akties geweest; een grote stoet arbeiders was, met Wijnkoop en Jet Holst voorop, door de straten naar de kazerne getrokken; achter de traliepoort stonden de soldaten; Jet is begonnen hen toe te spreken, maar er kwam niets uit, geen blijk van begrip, ook geen vijandschap, geen schieten; de burgerlijke pers heeft toen verhaaltjes opgedist van Da-

vid, die bleek was en een glas water vroeg; in werkelijkheid was Wijnkoop het type van een moedige, onvervaarde jood. Maar er gebeurde niets, geen revolutie, geen reactie—de onrust in het oosten gleed op de rustige burgerlijkheid van een land in vrede af.

Maar toen ik juist in deze dagen met Hermans manuscript bij de gewone drukker van de Nieuwe Tijd kwam, schrok deze van het woord Wereldrevolutie, en wilde niet. Verwees mij naar een ander. Zo kwam ik bij enkele kleine drukkertjes, mensen die vroeger in de oude beweging waren geweest, sindsdien zelfstandig zaakje [hadden] opgezet, zoals Bos, meen ik; hij wilde wel maar had niet de capaciteit, [was] te klein; hielp mij aan een kennis van hem, een drukkertje op de Raamgracht; en eerst toen ik die verzekerd had, dat het niets met de onrust in ons land te maken had (lees het zelf maar na! ik wist dat hij dat toch niet deed), alleen over Rusland, Duitsland en Engeland ging, en ik geen rood maar een grijs omslagvel had uitgezocht, was hij gerust en heeft het gezet en afgedrukt.⁴⁹

Van dag tot dag volgden wij de gebeurtenissen in Duitsland. Dadelijk op 9 november was er in de Tribune een soort van zegekreet, dat nu zes 'volkskommissarissen' als regering waren opgetreden (Ebert, Scheidemann, Landsberg van de SPD, met Haase, Dittmann, Barth van de USP); dus schreef ik onmiddellijk een artikel, als 't ware ter korrektie, dat van mij als 'Duits-deskundige' ook dadelijk werd geplaatst, dat wel in Kiel en Hamburg de revolutie was uitgebroken, maar dit in Berlijn eerder een kontrarevolutie mocht heten, Ebert 'een kleinburgerlijke ossekop' trad op als redder van de bourgeoisie.⁵⁰ Enige tijd later ging Wijnkoop zelf naar Duitsland, om kontakt [op] te nemen; hij was verbaasd-verontwaardigd dat aan de grens, op het noemen van zijn naam, niet alle poorten ineens open gingen, en dat hij dreigen moest met een beroep op de regering, om toegelaten te worden; hij had geen idee dat daar overal nog de oude beampten met de oude geest zaten. Herman, die in Zwitserland aldoor in gezelschap van de Russen was geweest, speciaal Berzin,⁵¹ ging met hen naar Berlijn, in een extra trein, waarmee zij verder naar Rusland zouden gaan; bij hun vertrek werden ze in Zwitserland door de bang geworden burgertjes uitgejouwd en gemolesteerd. Herman bleef eerst in Berlijn, sprak er met Rosa en Liebknecht, en kwam vandaar in Holland terug.⁵² Wij lazen hier de Rote Fahne, het blad van Rosa en Liebknecht, en de Freiheit, het blad van de USP,⁵³ en volgden daarin, in een soort felle opwindig, de gang van de strijd, speciaal de ontwikkeling der arbeidersraden. Terwijl over het geheel de inhoud van die bladen felle polemiek en propaganda was, is er in december in één nummer van de Rote Fahne (van 11 december 1918; zie Nieuwe Tijd 15 januari 1919 blz. 61) een be-

langrijk principieel artikel verschenen, dat wij er dadelijk uit afzonderden en noteerden, omdat het geheel en voor het eerst het wezen der arbeidersraden uiteenzette, zoals wij het ook opvatten: als orgaan der arbeidersdemocratie, uitgaande van de bedrijven als eenheden, waardoor automatisch de bourgeoisie er buiten valt. Waarschijnlijk is dit artikel van Rosa geweest.⁵⁴ In december vond nu ook de eerste oprichtingsvergadering van de KPD, de kommunistische partij van Duitsland, plaats.

Nu er zoveel begin van revolutie op de wereld opkwam, had dat ook voor ons zijn konsekwenties. Wij veranderden nu, met 1 januari 1919, de ondertitel van De Nieuwe Tijd in 'revolutionair-socialistisch halfmaandelijksch tijdschrift'.⁵⁵ Halfmaandelijks in dunnere afleveringen, om sneller de gebeurtenissen te volgen en aktueller te kunnen zijn. Wij bleven dezelfde redactie, Jet, Ravesteyn en ik. De inleidende cirkulaire met uitnodiging tot abonneren werd weer door mij opgesteld; nu aldus: een tijdperk van revolutie is aangebroken. Ik heb in die tijd eerst voor november-afl. 1918 nog geschreven over 'Wilsons programma' toen als reeds reëel anticiperend Amerika's wereldheerschappij, die nu eerst in de Tweede oorlog werkelijk[heid] wordt, omdat toen de United States of America zich snel van de Europa-herrie heeft losgemaakt. Daarna in december 1918 over 'De duitse revolutie' en januari 1919 over 'Het nieuwe Europa'. Als wetenschappelijke bijdrage voor het tijdschrift in deze vorm schreef ik een paar korte artikelen over 'Het historisch-materialisme' in januari-februari 1919.⁵⁶

Ik vermoed, dat er toen een uiterlijke reden heeft bestaan, om een pseudoniem aan te nemen. Waarschijnlijk was dit de kwestie van de Leidse sterrenwacht, waar De Sitter als aangewezen directeur een nieuwe organisatie wilde doorvoeren, waarvoor hij mij als een der beide onderdirecteuren nodig achtte. Om de konservatieve regering in Den Haag van de katholieke Ruys de Beerenbrouck niet kopschuw te maken, heb ik toen, om hem tegemoet te komen, verder onder het pseudoniem K. Horner geschreven; alleen meer neutrale herdenkings- of refererende artikelen komen onder mijn eigen naam voor. Onder deze naam volgt een reeks van artikelen, ongeveer om de maand of twee maand, de ontwikkeling van de revolutie en kontra-revolutie in Duitsland.⁵⁷ Een voordracht die ik toen of wat later op een paar plaatsen hield (in Leiden in het zaaltje van Het Nut op de Steenschuur, waar o.a. Professor Krabbe⁵⁸ onder het gehoor was), over de tegenstelling Socialisme-Kommunisme is, wat uitgebreid, onder hetzelfde pseudoniem naderhand bij Hoym in Hamburg als brochure verschenen.⁵⁹ Tegelijk heeft Jet in een serie artikelen 'De daden der bolsjewiki' de ontwikkeling van de hervorming in Rus-

land behandeld.⁶⁰

Wat er dadelijk na de revolutie alles in Duitsland gebeurde, moesten wij uit de krantenberichten halen. Veel later las ik ergens uitvoerig, hoe het in Bremen ging; daar waren de arbeidersmassa's op de been op de straten en eisten het uitroepen van een radenrepubliek. Hun woordvoerder was Knief, die met een deputatie op het raadhuis de Bürgerschaft bewerkte, waar Henke, nu prominent lid van de regering, zich wrong om er uit te komen, niet wist naar welke kant. Knief, vasthoudend, bleef steeds vast op zijn stuk, toonde zich hier van zijn beste kant, en het gebeurde. De 'Arbeiterpolitik' was nu weer uitgekomen, had stukken van Radek, maar ook van Knief zelf, die daar toonde een volkomen heldere kijk te hebben ook op de zwakheden in de arbeidersraden en vooral de soldatenraden. (Brochure [van] Peter Unruh, beste over toestand.)⁶¹

Maar de kontrarevolutie verzamelde reeds haar witte legers. Onze Rotterdammer Courant gaf de volledigste berichten van dag tot dag, met beschouwingen van de korrespondent er tussendoor (onze vriend [Van] Blankenstein), dat Liebknecht gek was met zijn dwaze propaganda voor aansluiting bij Rusland. Zo kregen wij ook de burgerlijke indrukken te horen. Wij waren natuurlijk in de grootste opwinding, leefden mee hoe de witte troepen in Berlijn het verzet van de arbeidersvoorhoede neersloegen: Wie zou dat voor vijf jaar mogelijk hebben geacht, zei de Rotterdammer, dat een burgeroorlog in Berlijn woedt tussen de aanhangers van Scheidemann en die van Liebknecht? Maar de nederlaag van de revolutionairen was duidelijk. En daarna, als klimax, het nieuws uit Berlijn: laatste toevlucht der Spartakisten veroverd, Rosa Luxemburg en Liebknecht door het woedende volk gelyncht! Het was toen voor ons of de wereld werkelijk op de kop stond, zoiets volkomen ondenkbaars. Naderhand bleek dat dit een opzettelijk verbreide leugen was, door de moordenaars de wereld ingestuurd. Zij⁶² waren ergens in Berlijn bij de nederlaag na een uitbarsting die zij niet gewild hadden. In die dichte bewoning konden ze niet onontdekt blijven; hun verblijf werd verraden; ze werden door gewapende burgers gevangen genomen en aan het hoofdkwartier van de witte gardes ingeleverd. Daar, terwijl ze naar auto's voor verder vervoer geleid werden, werden ze door de officieren van het hoofdkwartier dood geslagen, en nog revolver-schoten er bij; Rosa's lijk werd onderweg van een brug in het Landwehrkanal gegooid en eerst weken later gevonden.

Wij begrepen wat een reusachtig verlies dit voor de gehele beweging geweest is. Wel ging de strijd van de arbeiders door, maar van nu af aan onzekerder, verwarder, aan tweede en derde rangs leiders overgeleverd. De witte troepen stelden overal, na meer of minder strijd,

het gezag van de regering op en schaften de radenrepublieken af; vele aanvoorders o.a. ook Knief, kwamen in de gevangenis. In het eind van het jaar is hij gestorven. In het voorjaar 1919 zag men dan ook overal de burgerlijke orde zowat hersteld; maar de organisatie der arbeiders in de kommunistische partij ging voort en ontwikkelde zich nu steeds normaler. De eerste bijeenkomst van de KPD was nog in december geweest,⁶³ waar Rosa nog geprobeerd had, de partij tot deelname aan de verkiezingen voor de Weimarse nationale vergadering te winnen—zij was altijd voorzichtig, alle mogelijkheden in het oog houdend; maar de arbeiders, uit een soort eenvoudige, elementaire intuïtie waren er in massa tegen, wilden niet.

In Duitsland was de burgerlijke regering meester, de witte troepen sloegen nu en dan verzet neer, dat buiten de kommunistische partij om losbrak, maar waarbij dan vooraanstaande kommunistische leiders gevangen gezet of vermoord werden. In mei 1919 werden de voorwaarden bekend, in de zomer 1919 kwam als eerste de vrede van Versailles tot stand; later kwamen achterna de vredes met de andere landen. Maar de voorwaarden waren al lang vooruit bekend: voor Oostenrijk, Hongarije etc. En nu werd in Hongarije een radenrepubliek geproklameerd in voorjaar 1919;⁶⁴ de Hongaarse baronnen hadden de vakverenigingsleiders in de arm genomen (nog veel reformistischer en korrupter dan de Duitse), en die haalden Bela Kun uit de gevangenis, verbonden zich met hem door allen te samen een kommunistische partij te vormen; zo zou aansluiting bij en hulp van Rusland komen, en het leek of de revolutie zich over Midden-Europa zou uitbreiden. En in april kwam er zelfs een radenrepubliek in Beieren!⁶⁵ Maar dat was een stichting van enige intellectuele warhoofden (als de overigens sympathieke Erich Mühsam) met waarschijnlijk provokateurs er bij, om de regeringstroepen gelegenheid te geven, vanuit Nürnberg gewelddadig in te grijpen, en de zaak neer te slaan en kommunisten en ook anderen te vermoorden. De Hongaarse radenproklamatie had voor mij persoonlijk ook gevolgen; de daar regerende knoeters, om zich een zekere morele standing te verschaffen, verhieven een aantal bekende buitenlandse kommunistische woordvoerders tot 'ereleden' van een of ander lichaam; en daar was ik ook bij. De Hollandse kranten meldten het, maar met mijn naam onkenbaar verdraaid. De volgende dag kwam de rektifikatie met de bijvoeging: dit is dezelfde Anton Pannekoek, die door kuratoren van de Leidse universiteit is voorgedragen tot onderdirecteur van de Leidse sterrenwacht. Het gevolg was dat de minister (Ruys de Beerenbrouck) pertinent weigerde mij te benoemen, en dat de directeur De Sitter de reorganisatie van de sterrenwacht zonder mij moest doorvoeren.⁶⁶ Het bracht mee, dat ik kort

daarna in Amsterdam (waarmee ik in bespreking was) tot volledig lektor in sterrenkunde en wiskunde werd benoemd (lessen op één middag gaf ik al sinds oktober 1918, na een openbare les over De evolutie van het heelal). Ik kon toen in zomer 1919 mijn ontslag aan de Bussumse HBS nemen, maar bleef in Bussum aan de Ruthardlaan wonen. De Hongaarse radenrepubliek zakte, onder de sabotage van boeren en burgerlijken en militaire aanval van door de Entente opgestookte Roemeniërs in zomer 1919 in elkaar.

Het verloop van de gebeurtenissen verder in Duitsland is te volgen uit mijn en andere artikelen in de Nieuwe Tijd van dat jaar. Er is blijkbaar toen in Hamburg al een Kommunistische Arbeiterzeitung uitgegeven, als orgaan van Laufenberg en Wolffheim, die een soort nationaal-bolsjewisme, strijd tegen de Entente, met het hele Duitse volk er bij betrokken, propageerden; overigens goede dingen over arbeidersdiktatuur tegenover parlementarisme.⁶⁷ Maar dit gaf toch wel vele aangrijpingspunten tegen deze richting. Toen het tweede kongres van de KPD in Heidelberg in november 1919 plaats vond,⁶⁸ was de massa der partijleden, vooral van de Waterkant,⁶⁹ sterk tegen parlementarisme. Paul Levi was voorzitter, nooit als zodanig gekozen, maar indertijd door Rosa, als persoonlijk vriend gekoöpteerd in het bestuur, en nu, na haar dood, als leidende man er in gebleven.⁷⁰ Door een listige streek (vooraf het parlamentsgebruik als beginsel der partij proklameren, en alleen hen toe te laten, die daarmee instemden) wist hij de radikale meerderheid der afgevaardigden te splitsen; de tot verzoening geneigden bleven nu minderheid, en zo werd meedoen aan de verkiezingen en aan vakbeweging in het programma der KPD opgenomen. En weldra bemerkten wij dat achter Levi Radek stond als de verdediger van die politiek. Radek was vanuit Rusland naar Duitsland gezonden, als de beste kenner van de omstandigheden en personen. Hij was door de Duitsers gevangen gezet in Moabit, waar zelfs (naar hij zegt) moordaanslagen door witte officieren op hem werden beproefd. Hij schreef daar een brochure, om aan de Duitsers uit te leggen hoeveel voordeliger, politiek en economisch, aansluiting bij Rusland voor hen zou zijn dan bij de Entente, die hen liet verhongeren.⁷¹ Onder de naam Arnold Struthahn gaf hij daarna in december een brochure uit 'Die Diktatur der Arbeiterklasse und der Kommunistische Partei'⁷² waarin hij voor de partij de leiding opeist, als bewuste voorhoede, zolang de massa nog niet zover is. In een kranteartikel uit die tijd drukte hij dat zo uit: 'Die Diktatur des Proletariats verwirklicht sich in der Diktatur der Kommunistischen Partei'. Zo was het opportunisme in de KP opgekomen, en wij begonnen daar tegen te schrijven, in De Nieuwe Tijd, en in de Kommunistische Arbeiterzeitung.⁷³ Ik zie,

dat ik in september 1919 nog in het officiële tijdschrift van de KPD 'Die Internationale', redactie Radek en Thalheimer, een artikel had geschreven over 'Die Sozialisierung'. Daarna hield natuurlijk mijn medewerking daaraan op.⁷⁴

De Nieuwe Tijd trad met 1 januari 1920 in haar 25ste jaargang. Jet schreef een herdenkingsartikel, waarin zij er op wees, dat juist de onafhankelijkheid van De Nieuwe Tijd ten opzichte van partijen en besturen het mogelijk gemaakt had, dat het al die jaren steeds voortaan stond in de strijd voor marxisme en arbeidersrevolutie. Zij kon toen niet vermoeden, hoe snel het noodlot haar uitspraak zou achterhalen. En ik, die onmiddellijk daaropvolgend over 'Wereldkrisis' schreef: 'Het kapitalisme glijdt met onweerstaanbare zekerheid zijn ondergang tegemoet,' kon evenmin vermoeden—al waren de symptomen al bemerkbaar geworden—dat het met de wereldrevolutie mis zou gaan, dus het kapitalisme er weer een tijd boven op zou komen.⁷⁵

Het was meen ik januari 1920, dat toen bij ons in Holland Rutgers uit Rusland kwam. Hij was ingenieur, had in Indië gewerkt, was via Japan—Siberië naar Rusland gekomen, had daar de revolutie meege maakt in haar verder verloop; en kwam nu als afgezant van Lenin en zijn helpers, om de Hollandse marxisten, die deze natuurlijk van vroeger en nadien als medestanders kende en waardeerde, tot medewerking aan te spannen.⁷⁶

Rutgers kwam bij mij met de uitdrukkelijke boodschap van uitnodiging om naar Rusland te komen, om te helpen in theoretisch werk, als adviseur etc. Ik heb toen aan Rutgers uitgelegd, dat ik dat in geen geval kon en zou doen, en ook waarom. Ik had in Duitsland te goed ondervonden, wat daar aan vastzit. Er is altijd kans, dat er later meningsverschillen komen; ben ik dan in dienst van de partij of van de regering, dan moet ik óf ontslag nemen, brodeloos worden, om mijn eigen mening te kunnen handhaven, óf ik moet, uit vrees daarvoor, bukken en tegen mijn eigen overtuiging werken en spreken. Voor die keuze wil ik niet komen te staan. Ik wil geheel onbevangen mijn inzichten kunnen vormen en ontwikkelen, en daarmee kan ik de zaak van het kommunisme beter dienen, dan door mij financieel afhankelijk te maken van een partij of van de arbeiders. Rutgers kon dit billijken, al zag hij de zaak anders.

Tevens had hij opdracht, om met de Hollandse marxisten samen een 'West-Europeesch bureau' te vestigen, om alle kommunistische groepen die opkwamen, met elkaar tot een geheel te verenigen en te organiseren. Dus kwamen op zijn verzoek, Herman, Jet, ik, Wijnkoop en Ravesteyn met hem samen. Maar nu verklaarden Wijnkoop en Raaf, dat ze met Herman, die hen zo zwaar beledigd had, niet in

één kommissie konden en wilden samenwerken. Herman van zijn kant zei geen bezwaar tegen samenwerking te zien, daar zijn strijd zuiver over zakelijke kwesties was gegaan. Hij had in De Nieuwe Tijd van 15 juni nog eens zeer zakelijk de Pro Entente-politiek van Wijnkoop en Raaf gekritiseerd, en dat nu deze de imperialistische meester was; en Luteraan evenzo hun houding ten opzichte van de Volkenbond.⁷⁷ Maar de heren bleven de gekrenkte leverworst spelen. Het resultaat was, dat Rutgers het bureau hield als leider, dat Herman, Jet en ik herhaaldelijk naar hem in zijn woning in Amersfoort gingen om alles te bespreken en voor te bereiden, en dat waarschijnlijk Raaf en Wijnkoop er ook wel nu en dan geweest zijn; maar die kon het, als leiders van de Nederlandse Communistische Partij niet zo heel veel schelen. Wij anderen echter wierpen ons met animo op het voorbereiden van een te houden konferentie van deze groepen; werkten projekten uit van resoluties over verschillende kwesties en van oproepen tot de arbeiders; Jet en ik deden het meeste van het formuleringswerk. (Jet logeerde dikwijls in Hotel Nieuw-Bussum bij het station waar we vaak conferereerden. Ik herinner mij dat ons daar Louis Fraina bezocht, uit Amerika, op weg naar Duitsland.⁷⁸ Fraina was indertijd redakteur of voornaam medewerker aan: 'The International Socialist Review' geweest, waarin ik ook vaak geschreven had, en zijn stukken waren zeer goed. In een Amerikaans tijdschrift is hij eens beschuldigd een politie-spion te zijn; maar uit al zijn gesprekken bleek zo duidelijk zijn zuiverheid en inzicht, dat ik dat met 100% zekerheid kan tegenspreken. Rutgers voerde de meeste korrespondentie met buitenlanders. Hij had voor dit alles geld (in de vorm van juwelen) uit Rusland meegekregen; een deel had hij in Duitsland achtergelaten bij Paul Levi, als voorzitter van de KPD, en zou later door Mevrouw Rutgers meegebracht worden. Aan de grens, bij het douaneonderzoek, zijn de Nerven haar de baas geworden, en heeft zij bekend, waar het voor was.⁷⁹

De konferentie vond in Amsterdam plaats; wij gingen naar gebouw Heystee,⁸⁰ een zakencomplex, waar één verdieping door Rutgers gehuurd was. Behalve wij was er het bestuur van de Communistische Partij Holland, verder Sylvia Pankhurst,⁸¹ die al enige tijd 'The Workers' Dreadnought' uitgaf, met veel goede Engelse propaganda, dan twee Engelse linkse vakbondsmannen; een paar Amerikanen. Later kwamen twee Belgen, en nog veel later Herzog uit Zwitserland.⁸² Voor vertaling, als tolken en sekretarissen en helpers waren er Augusta de Wit en Heleen Ankersmit,⁸³ en een paar kommunistisch-gerichte studenten, Valkhoff en ...⁸⁴ Er waren dadelijk speeches en besprekingen over velerlei punten; details herinner ik mij niet. Maar

wij waren geen goede samenzweers; de politie wist al lang wat hier te doen was, voor zover dat binnen haar begrip lag. Wij kregen dus stilletjes aanwijzing, de volgende dag naar de woning van Manoury,⁸⁵ in Zuid te gaan. Daar gingen de besprekingen in kleiner komitee door, alles onder voorzitterschap van Wijnkoop. Ik herinner mij, hoe ik daar in konflikt kwam met de beide Engelse vakbondslui, die voor hun vakbond in de Tweede Internationale wilden blijven, en hoe ik toen heel scherp in de resolutie de onverenigbaarheid van te behoren tot de Tweede en de Derde [Internationale] deed opnemen. Ook hier ontbrak ons alle gave van konspiratie als het tijd voor lunch was, zwermde wij uit naar een café in de buurt met tuin, zetten aan tafeltjes onze discussies in vele talen voort, en moeten op het andere publiek zeker de indruk van een internationale konferentie gemaakt hebben. Wij hadden verdenking gekregen op één der Amerikanen, dat die niet pluis was; we spraken af, dat de volgende zittingen aan huis bij Wijnkoop zouden zijn, op het Pretoriusplein; en ik zou stuk voor stuk 's namiddags elk der anderen daarheen dirigeren (met opgave van tram, overstappen etc.) behalve de verdachte. Toen ik zelf daar ten slotte ook kwam, was Clara Zetkin juist uit Duitsland gekomen; maar zij was ook in handen van de politie gevallen, en alleen door bemoeiing van Wibaut, die wethouder was,⁸⁶ en voor haar instond, losgelaten; logeerde bij Wibaut, stond dus wat onder zijn controle, maar nam bij Wijnkoop wel deel aan de verdere bespreking. Over het geheel bleek een goede overeenstemming en eensgezindheid in standpunt, meest zoals wij het al omschreven hadden, met hier en daar er wat bij. Onze stellingen bevatten kritiek op parlementarisme en op vakbeweging, in het licht stellen van betekenis van de raden als nieuwe organisatievorm, en noodzaak [van] aansluiting bij en groei van de kommunistische partij als centrale leiding. Ik heb daarna nog drukproeven gezien en in handen gehad van al deze stellingen en discussies; maar in boekvorm heb ik ze nooit gezien, weet niet of het als boek verschenen is.⁸⁷

Onmiddellijk na de konferentie bracht 'De Wereldkroniek' (was het niet 'Het Leven'?) een sensationeel artikel daarover, met de parels en diamanten uit Rusland (daar gestolen van de eigenaars) als de slang der verleiding, die onze brave maatschappij tracht te ondermijnen; met portretten van alle deelnemers (in plaats van Sylvia Pankhurst had men haar moeder, de feministe Margaret Pankhurst afgebeeld; voor mij herinnerde ik mij nu, dat toen ik eens de voortuin van de universiteit inging, daar een fotograaf een snapshot van me maakte). De hele pers nam dit artikel over de gevaarlijke geheime samenzwering van de kommunisten natuurlijk over, om de burgers

bang te maken. Verdere gevolgen heeft dit echter niet gehad, zover ik mij herinner.

Maar nu kwam natuurlijk de tegenwerking vanuit Duitsland. Levi weigerde het hem voor ons bureau gezonden geld af te geven; hij kon het daar beter gebruiken. En tegelijk richtte Radek met hem het 'West-Europeesch Sekretariaat' daar in Duitsland op, dat het voor Westeuropese propaganda bestemde geld opving, niet doorliet, en ons bureau matzette. Daarom is er waarschijnlijk geen werkelijk gedrukt verslag meer uitgekomen.⁸⁸

Rutgers stond natuurlijk in voortdurende korrespondentie met Radek en Levi. Deze korrespondentie ging, vanzelfsprekend, niet over de post maar door koeriers, die regelmatig heen en weer gingen. Een van deze, die ook herhaaldelijk bij ons kwam om ons brieven, kranten, en brochures uit Duitsland te brengen, was Proost, een kunstschilder.⁸⁹ Zulke koeriers werden door partijgenoten en vrienden, die aan de grens woonden, langs kleine achterpaden en door bossen over de grens gebracht tot in een vertrouwd huis; de bewoner bracht ze dan naar een station buiten het controlegebied. Ze brachten ook wel vluchtelingen of andere lui mee, die illegaal moesten werken, meestal op valse passen. Ze kwamen wel eens aan bij ons in de Ruthardlaan; ik heb er mij wel eens over verbaasd, hoe, door de hoed op een bepaalde manier op te zetten, iemand sprekend gelek op het portret in zijn pas, dat toch zijn portret niet was, en ook niet op hem leek. Soms hebben wij wel eens vermoed, dat ook spionnen om het huis zwierven; we lieten dan de gasten achter een tuinhokje uit, dat op een achterweg uitkwam, waarlangs we ze dan een eind de lage weg naar station Hilversum op brachten.

Uit de korrespondentie van Rutgers is mij één zin uit een brief van Radek sterk bijgebleven: 'wir werden das West-Europäische Büro zur finanziellen Verantwortung ziehen'. Dat wil zeggen: jullie moeten eens rekenschap afleggen, wat je met al dat geld hebt gedaan, dat je meekreeg; dat was in een tijd toen de strijd al fel was, en ze ons klein wilden krijgen. Dat wil dus zeggen: wij zullen jullie, als je niet oppast of bijdraait, als verspillers of wellicht verduisteraars van partijgeld aan de kaak stellen. De gemeenheid van de methode viel mij toen des te meer op het lijf, omdat Radek evengoed wist als wij, 1. dat van zulk geld voor propaganda in zo'n tijd nooit rekenschap is te geven, veel gaat à fonds perdu op in allerlei pogingen die niet tot resultaat leiden, in persoonlijke steun etc. 2. dat in Duitsland met geld door hen gesmeten werd, door bij voorbeeld tal van partijsekreтарissen in allerlei plaatsen aan te stellen, die, financieel van de Centrale van Dr. Levi⁹⁰ afhankelijk, propaganda voor de opportunistische politiek moesten maken, en die ook in Heidelberg

meegelid hebben in de beslissing;⁹¹ en 3. (wat Radek niet wist, maar ik wel) hoeveel onkosten wij voortdurend uit onze eigen zak betaalden bij werk voor het Buro. Hier kwam Radek voor den dag, die de sjofele streek, vroeger tegen hem gespeeld, nu eens op anderen trachtte toe te passen. En we zagen weer bevestigd hoe opportunisme in de politiek steeds tot minderwaardigheid in persoonlijk handelen voert.

In Duitsland brak toen in februari of maart de Kapp-putsch uit;⁹² de regering van Ebert eerst op de loop, toen algemenestaking der arbeiders, die toch deze republiek met kracht verdedigden, en daaruit toen in het Roergebied, en in Midden-Duitsland verder gaande revolutionaire beweging der arbeiders, die echter in de steek gelaten door de rest van het land, door de generaals, nu weer ééns met Ebert, neergeslagen werd.

Intussen had ik mijn bezwaren tegen dit opportunisme, ten opzichte van parlementarisme en vakbeweging, die nu in de officiële KPD, zouden ingevoerd worden, geformuleerd in een artikel in De Nieuwe Tijd 'De derde Internationale en de wereldrevolutie'.⁹³ Ik meende toen, dat dat alleen nog maar een standpunt van Radek en Dr. Levi was. Dus maakte ik al deze argumenten en betogen tot een geheel, om het naar Moskou te zenden, waar in de zomer het Tweede kongres van de Kommunistische Internationale zou plaatsvinden. Daar de koerier het mee moest nemen, moest er haast gemaakt worden; ik toog met de gereede stukken naar Tiny Lankhout, bij Laren, die ze voor mij overtikte en er veel moeite op deed; ik weet nog, dat ik, toen het af was, tot haar zei: je verdient, als zoiets bestond, een Russische ridderorde. Zo weinig dacht ik toen, dat Radek's standpunt door Moskou was voorgeschreven. Zeer onzacht werden we toen uit de illusie, dat Lenin als de grote leider het begrijpen zou, wakker geschud door het verschijnen van zijn brochure 'Der Radikalismus, die Kinderkrankheit...'.⁹⁴ Hier koos de meest erkende aanvoerder van de wereldrevolutie de partij voor het opportunisme. Ik weet nog, hoe wij daarvan paf stonden, en het met moeite begonnen te begrijpen uit de moeilijke positie waarin Rusland, speciaal industrie en spoorwegen, door de burgeroorlogen tegen de aanvallen van Koltsjak, Denikin en Wrangel,⁹⁵ was geraakt. Maar meteen begonnen wij ons nu te voelen als de verdedigers van een kommunistische opvatting en taktiek, die bij het hoog ontwikkelde Westerse kapitalisme behoorde—al bleven wij een klein troepje, tegenover de meerderheid, die door het grote gezag van de Russische revolutie en Lenin werd meegesleept. Een scheiding der geesten voltrok zich binnen de partij. Onze medestanders waren alleen de Duitse Kommunistische Arbeiter Partei, met haar goed ge-

redigeerde krant; zij begon nu ook een tijdschrift 'Proletarier' uit te geven, waaraan wij nu en dan met artikelen meewerkten.⁹⁶ Rutgers ging natuurlijk niet met ons mee. Hij had in Rusland gewerkt als ingenieur, was enthousiast over de opbouw daar, waar hij met zijn gehele hart bij was; hij ging een tijdje later naar Rusland terug, werkte daar weer als ingenieur in het Kuznetz-bekken.⁹⁷ In veel latere tijden is hij nog eens terug geweest en bezocht mij om voor het Russische Marx-Engels-archief een brief van Lenin aan mij te vragen of te kopiëren.

De inwendige partijstrijd die nu begon, richtte zich het felste tegen Herman, die nu weer in Zwitserland zat. Hij had een artikel in De Nieuwe Tijd geplaatst, 'De Eenheid van het Internationale Proletariaat',⁹⁸ waarin hij zijn oude strijd tegen de Tribune nog eens weer ophaalt, met soms naïeve verklaringen er tussen [door] hoe eerlijk hij het meende, en de strijd tegen het Entente-imperialisme als de grote noodzaak naar voren brengt. Het handelt dus veelal over wat hijzelf had gedaan en geschreven. En nu kwamen van de andere kant de aanvallen los: van W.L. Brusse, zeer waarschijnlijk onder invloed van Ravesteyn, enkel hem van persoonlijke grootheidswaanzin betichtend, zonder enig zakelijk deel; van J.A.N. Knuttel, getiteld: 'Ik', dus soortgelijk, maar ook met zakelijke betogen.⁹⁹ Er kwamen proteststukken van vele zijden tegen deze onwaardige polemiek. Herman zelf was ook boos en verontwaardigd tegen Jet en mij, dat wij zo'n persoonlijk beledigend inhoudsloos stuk hadden toegelaten in De Nieuwe Tijd. Jet heeft toen dat alles samengevat in een artikel 'In zake Partij-kritiek', waar ze die aanvallen karakteriseert als onwaardig, en een verklaring van ons beiden, dat na Hermans kritiek Ravesteyn recht had op repliek door een van zijn vrienden, en dat wij het door hem gezonden stuk van Brusse als zodanig beschouwden en ongelezen lieten afdrukken: hadden wij het vooraf gelezen, dan hadden wij het geweigerd.¹⁰⁰ De polemiek in De Nieuwe Tijd tussen diverse inzenders is toen nog een tijdje voortgezet.¹⁰¹

Op het Tweede kongres van de Komintern¹⁰² (zo werden al lang in Rusland de lange namen van instellingen verkort tot lettergrepenkombinaties) werd natuurlijk de taktiek van het opportunisme, van Lenin en Radek, aangenomen. Er waren twee afgevaardigden van de KAPD, Merges en Rühle, die daar zó walgden van al dat intriguospel, waarin zij gewikkeld werden, dat ze weer weggingen.¹⁰³ Tevens werd daar de nadruk gelegd op de 'ijzeren discipline' die in de partij moest heersen, dat wil zeggen dat de leden de leiders hadden te gehoorzamen en geen oppositie mochten maken, en alle aangesloten partijen de Komintern, waarin natuurlijk Rusland domineerde, hadden te gehoorzamen. In een beschouwing daarna van Jet,

een uitstekend stuk, dat alle gevoels- en inzichtkanten laat zien, en duidelijk het verschil van Oost- en West-Europa naar voren brengt, wordt de KAPD als beste voorbeeld van hoe een kommunistische partij behoort te zijn, geprezen: ze is alleen te sektarisch. En zij zegt daarin ook zeer uitdrukkelijk dat die 'ijzeren discipline' voor West-Europa in het geheel niet past, hier geheel verkeerd moet werken, en kleine partijtirannetjes zal doen ontstaan.¹⁰⁴

Herman deed nog beter. Hij schreef een 'Open brief aan partijgenoot Lenin' als antwoord op diens 'Radikalismus, eine Kinderkrankheit'. Op zijn eenvoudige en uitvoerige, recht op de man afgaande zeggingsmanier, zet hij hier meesterlijk en boeiend uiteen, waar de fout van Lenin, het gelijk van de KAPD ligt, en voorspelt een verwateren en geheel mislukken van de wereldrevolutie. Deze 'Open brief' is daarna in het Duits, het Frans en het Engels verschenen.¹⁰⁵

Gelijktijdig bewerkte ik mijn stuk, nu uitvoeriger en kritischer opgebouwd, voor het in Wenen verschijnende tijdschrift 'Kommunismus', als een der nummers van de 'Probleme des Kommunismus' apart uitgegeven onder de titel 'Weltrevolution und Kommunistische Taktik'. Het is ook in 1920 verschenen.¹⁰⁶ Van wat ik daar over parlementarisme en vakbeweging schreef (dat ook al in mijn voorjaarsstuk in De Nieuwe Tijd stond) heeft Herman grote stukken in zijn 'Open brief' overgenomen. In beide, het Hollandse en het Duitse, kon ik niet laten aan het slot toch mijn geloof en hoop te doen kennen, dat de kommunistische beweging van deze verkeerde weg zal afkomen, en dat Rusland, als uitgangspunt van de grote beginnende Aziatische revolutie tegen het West-Europees-Amerikaanse kapitalisme, tot een centrum van nieuwe wereldbeschaving zal worden. Dit slot is, in later licht gezien, wat melodramatisch, als een met geweld vasthouden aan een oude mooie illusie, die eigenlijk in de diepte al als onhoudbaar is gevoeld, maar zich nog even uiten wil. Het staat feitelijk in tegenstelling tot al het andere, dat een goed, zuiver en ook juist gebleken ernstig betoog is. Er is nog een naschrift aan toegevoegd, toen het als aparte brochure verscheen, over de oorzaken waarom Rusland deze verkeerde weg moest opgaan.

In het voorjaar van 1921 vlamde in Midden-Duitsland een grote stakingsbeweging op, die zich tot een politieke opstand uitbreidde, welke zich om de Leuna-Werke concentreerde, als tijdelijk centrum van strijd.¹⁰⁷ De Vereinigte Kommunistische Partei Deutschlands (de KPD had zich nu met een groot deel van de Onafhankelijke Socialistena onder Crispian verenigd tot een soort massapartij)—(men moet de brochure van Zinovjev over zijn reis naar Duitsland lezen,¹⁰⁸ om een indruk te krijgen van de selbstgefällige, vaderlijk uit de

hoogte vermanende manier van beoordeling der Duitse verhoudingen, zo geboren, maar zich voelend als macht), was wankelend, in deels steunen, deels in de steek laten en verraden; militair werd de beweging neergeslagen. De KAPD steunde prachtig en voorbeeldig. Brandler, de voorzitter van de VKPD,¹⁰⁹ voor het gerecht gehaald, hield een verdedigingsrede, jammerlijk tegemoetkomend met het betoog, dat ze vredelievend en legaal waren, niet uit persoonlijke lafheid, maar om voor de partij een legale staat te verwerven. Daartegenover stond de aktie van een soort bendevoofd, Max Hölz, geen kommunist, die voor het gerecht, dat hem ter dood veroordeelde, een rede hield, die onmiddellijk tot het proletarisch klassegevoel van een kommunistisch arbeider moest spreken. Over Max Hölz heb ik toen, onder een ander pseudoniem (J. Braak), een waarderend stukje in De Nieuwe Tijd geschreven.¹¹⁰ Herman heeft als 'Lessen uit de Maartbeweging' een toevoegsel tot zijn 'Open brief' geschreven, waarin hij uit deze praktijk aantoot, hoe volkomen verkeerd Lenin's gehele taktiek is geweest.¹¹¹

Waarschijnlijk in dit voorjaar 1921 is toen Herman, met Schröder en nog iemand van de KAPD (die zich vorig najaar als sympathiserende partij bij de Derde Internationale had aangesloten en als zodanig geaccepteerd was)¹¹² naar Rusland gegaan om te proberen door persoonlijke besprekingen ze nog eens van het verderfelijke van hun taktiek te overtuigen. Hij heeft er mij later van verteld, eerst hoe moeilijk de overtocht was geweest; door zeelui, die met de KAPD sympathiseerden, waren ze als verstekelingen meegenomen, wat bij Herman's maaglijden dubbel moeilijk was.¹¹³ In Rusland natuurlijk hoffelijk ontvangen en naar Moskou gebracht. Daar heeft Herman in een vergadering (ik geloof van gedelegeerden bij de Komintern en bestuurders van de Russische Kommunistische Partij) nog eens de beginselen uiteengezet, die ook in zijn Open Brief stonden; deze laatste was daar echter onbekend, of zo goed als, want de Kommunistische Partij zorgde daar ook voor de censuur ten opzichte van de West-Europese tegenstanders. Hij wees op de tegenstelling in de houding van de boeren tussen Oost en West; in Rusland zijn de boeren jullie helpers, in West-Europa jullie meest besliste vijanden, want daar zijn ze bezitters of willen het worden, zijn kapitalistisch gezind en vijandig tegen elk kommunisme der arbeiders; dus in West-Europa staan de arbeiders alleen, en moeten dus innerlijk veel sterker zijn. Trek op de kaart, zei hij, een lijn ongeveer van Dantzig naar Triest; deze scheidt Oost en West en met je Russisch program kun je die lijn niet passeren. Toen hij dat zei, zag hij een beweging in de zaal, er werd gefluisterd en fel gepraat. Later, na afloop, vroeg hij wat dat geweest was. Toen vernam hij dat in de veld-

tocht tegen Polen de Russen juist bij die lijn teruggeslagen waren; altijd waren ze in Rusland gewend geweest, dat als Denikin of Wrangel tegen Moskou oprukten, de boeren in hun rug waren opgestaan, hun achterwaartse verbindingen hadden verbroken en zo tot terugtocht gedwongen; maar in Polen waren de boeren diep vijandig tegen de kommunistische legers geweest, hadden hun verbindingen verstoord; en zo hadden ze teruggemoeten, voor het eerst onzeker en onbehaaglijk, verstoord in hun geloof aan de onweerstaanbaarheid van de wereldrevolutie. Nu was hun door deze uitleg van Gorter een licht opgegaan over de diepere betekenis van wat ze daar hadden meegemaakt. Radek en Boecharin debatteerden; het was duidelijk dat er niets te veranderen viel.

Een andere dag had hij uitvoerig met Lenin vriendschappelijk alles bepraat. Het viel me op, vertelde hij, hoe Lenin alle kwesties van wereldrevolutie steeds vanuit het Russisch standpunt bekeek, nooit het internationale proletariaat van de groot-kapitalistische landen zag, en dit ook helemaal niet kende. Een leider van de wereldrevolutie, die ik eens in hem zag, is hij niet; maar hij is de Washington van Rusland.

De terugreis was nog moeilijker; in Stettin werd hij gevangen gezet, en zijn metgezellen wegens 'scheepsroof' voor het gerecht gebracht. In Holland ging het gerucht, dat hij in Rusland vastgehouden was en gevangen. Vrienden hebben toen door bemiddeling bij de Duitse regering zijn vrijlating weten te bewerken.

In Nederland begon nu de werking van de besluiten van de Komintern van het vorige jaar merkbaar te worden, speciaal van de 'ijzeren discipline'. De leden van de Communistische Partij, die aan de kant van de Kommunistische Arbeiderspartij Duitsland stonden, waren er hier niet uitgegaan maar maakten oppositie. Daartegenover begon toen het Partijbestuur discipline te eisen, en Wijnkoop ontpopte zich meer en meer als een fel tirannetje. Uit Enschede was op voorstel van een der leden, Geers (kenner van het Spaans, die veel burgerlijke Spaanse werken vertaalde),¹¹⁴ de eis gesteld, dat gedelegeerden naar het Internationale Kongres niet door het Partijbestuur maar door de leden gekozen zouden worden. Het antwoord van Wijnkoop was, dat Geers politespion was en uitgesloten moest worden; en toen Enschede dat weigerde werd de hele afdeling uitgesloten, en de andere afdelingen verboden, met deze [afdeling] Enschede kontakt of verbinding te hebben. Deze lieten zich dat niet welgevalen; Zwolle en Deventer zonden leden om ter plaatse onderzoek in te stellen, en werden daarom eveneens uitgesloten. Als men Wijnkoop vroeg, dat te verantwoorden door bewijzen, zei hij, dat—evenals in de oorlog—de leider dat niet hoeft, hij is aan zich-

zelf verantwoordelijk, en moet gehoorzaamheid eisen en vertrouwen als hij vijandelijke spionnen onschadelijk maakt. Ik heb die dingen toen in het openbare licht getrokken in een artikel in De Nieuwe Tijd 'Partijgeschillen'. Toen zijn er natuurlijk heel wat uit gegaan, en ik geloof dat ik ook omstreeks die tijd als lid van de Communistische Partij bedankt heb.

Vooraf was voor mij een ander klein ruzietje gegaan. In De Nieuwe Tijd was al jaren een geregeld 'Overzicht der tijdschriften' door 'Opmerker', de pseudoniem van onze oude Leidse vriend Van Langeraad. In deze tegenstellingen ontpopte hij zich steeds meer als een trouw en fanatiek aanhanger van Moskou.¹¹⁵ In januari 1921 geloof ik, gaf hij in deze rubriek een honende bespreking van mijn Weense brochure. (Hij had geloof ik vroeger al eens een K. Horner-brochure, eveneens honend, besproken.) Ik was daarover verontwaardigd; andere stukken uit hetzelfde Weense tijdschrift heeft hij nooit genoemd; bovendien stond in de Weense brochure hetzelfde als in vroegere artikelen van De Nieuwe Tijd, dus had hij die dan beter zakelijk kunnen bestrijden. Ik heb dus toen in een later nummer 'Eenige opmerkingen aan Opmerker' geplaatst; hij heeft daarop weer geantwoord, en Jet viel mij bij, dat zijn methode niet korrekt en fair was. Dat heeft hij zich toen zo aangetrokken, dat hij met zijn rubriek ophield. Er zijn in de volgende nummers nog wel Overzichten van Tijdschriften verschenen, ondertekend L.V. Daar het laatste stuk van die jaargang, een uittreksel uit een artikel van Bettelheim, eveneens L.V. ondertekend is, en ik mij herinner, dat ik dit gedaan heb, begrijp ik, dat toen die overzichten van tijdschriften door mij zelf gemaakt zijn.¹¹⁶

Toen kwamen uit Rusland steeds meer berichten over economische moeilijkheid en crisis. Ik had in mijn naschrift op de Weense brochure reeds gewezen op de noodzaak voor Rusland om door handel met en invoer uit West-Europa en Amerika haar produktie te herstellen, dit als basis voor de opportunistische politiek. Maar het was in Rusland veel erger, dan wij vermoed hadden. En nu kwam steeds meer en duidelijker de aankondiging van een nieuwe economische politiek (Nep), herstel van vrije handel, boeren die winst uit privaat-bedrijf mogen maken en alleen een zekere belasting betalen, oprichting van kapitalistische ondernemingen door buitenlands kapitaal: het leek een volledige terugtocht van het kommunisme voor herstel van kapitalistisch bedrijf. En daarmee ging, zomer 1921, op het Derde kongres van de Komintern, een nog veel beslistere wending naar het reformisme gepaard; de KAPD werd er nu uitgegooid, kon niet eens meer op dit kongres te woord komen.¹¹⁷ Het was voor ons duidelijk dat Rusland als leidster en voorgangster van een we-

reldrevolutie, of van het proletariaat naar het kommunisme, volkomen afgedaan had. Deze opvatting heb ik toen uitgedrukt in een stuk in De Nieuwe Tijd van juli 1921: 'Sovjet Rusland en het West Europeesche kommunisme'; en in september 1921 gaf Herman een stuk, waarin hij het gebeurde beschouwt als een onderwerping van de Sovjetregering en de KP aan de klasse der boeren, die de grote meerderheid vormen en nu de politiek bepalen; dus de strijd van de Komintern tegen de KAPD en haar medestanders is, in dit licht bezien, een strijd van de Russische boerenklasse tegen de West-Europese groot-kapitalistische arbeidersklasse.¹¹⁸

Toen kwam daar nog bovenop de oogstmislukking in Rusland, de hongersnood, en de oproep van de Russische regering aan de West-Europese maatschappij om hulp te zenden. Wij voelden het als inkonsekwent, bij het kapitalisme bedelen om hulp in nood, en tegelijk een grote mond opzetten tegen dit zelfde kapitalisme, want de oude propaganda ging door, in vorm en inhoud. Komité's van hulpaktie werden in West-Europa gevormd, maar met eisen van zelf in Rusland op eigen manier te kunnen optreden, dus met grote onafhankelijke macht bekleed. Ik zag daarin (evenals de Kommunistische Arbeiter-Zeitung dat deed) een kapitulatie van de Russische regering voor het kapitalisme, dat nu, in verband met de Nep, met veel groter kracht zou indringen en de begonnen kommunistische organisatie geheel zou ondermijnen. Dit alles zette ik uiteen in een stuk 'Hulpaktie en klassenstrijd' (in september 1921).¹¹⁹ Het bleek later dat het zo erg niet ging; de Russische regering had genoeg instinct van zelfbehoud om de hulpaktie-organisaties, waar ze fors wilden optreden, mat te zetten; en nadat er miljoenen verhongerd waren, groeide de maatschappij daar tenslotte weer op de oude manier zowat recht.

Maar deze artikelen gaven nu aan Jet Holst aanleiding, ons aan te vallen als vijanden van Rusland. Zolang het alleen kwesties van taktiek en Duitsland waren, was zij, zij het ook gematigder, met onze kritiek meegegaan. Nu wij het Russische kommunisme zelf aanvielen, was haar dit te machtig. Lang vóór de Russische revolutie, in de tijd van de Duitse SPD, waren Russische revolutionairen haar de meest sympathieke vrienden geweest; met hen leefde zij mee; de Russische revolutie had voor haar dus veel meer betekend dan voor ons; ze was er zelf geweest. En ze had in zich (zoals vroeger, toen ze van de SDAP niet kon scheiden)¹²⁰ een sterk besef van trouw, ondanks alles; het gevoel van plicht en trouw was bij haar veel sterker dan het gebod van verstandelijk inzicht. Dus nam ze nu de partij van de aangevallen Russen op, in een artikel, 'De nieuwste aanval op Sovjet-Rusland'. De titel drukt haar verbittering al uit. Ze ver-

weet mij dat ik enige maanden vroeger verdedigd en verontschuldigd had, wat ik nu aanklaagde. Daar was iets van waar: de stille vrees van toen, die ik zelf dan weer door verklaringen en verzekeringen trachtte te onderdrukken, waren nu meester geworden en bepaalden de nieuwe visie. Ik antwoordde nog in een stuk (in een 10 november verschenen dubbelnummer), 'Rusland en het kommunisme', en zij onmiddellijk daarop in 'Sovjet-Rusland en de proletarische revolutie'.¹²¹

Maar nu was op het Derde kongres tegelijk besloten, dat de 'ijzeren discipline' met veel meer kracht gehandhaafd moest worden. Praktisch ging dat tegen de links gerichte kommunisten, van de KAPD; die waren bedoeld (de rechtse niet- of ook-kommunistische socialisten werden steeds zachtzinnig behandeld). Er zouden voortaan geen onafhankelijke organen mogen zijn, waaraan Kommunistische Partij-leden meewerkten; dezulke moesten onder controle van de partij staan; de partij moest geheel meester zijn over alle geestelijke uitingen van leden en medestanders. Dit besluit had direkt betrekking op onze Nieuwe Tijd. In het nummer van 5 september kwam dan ook een verklaring voor van Ravesteyn, heel uit de hoogte, dat de Hollandse CP voortaan over De Nieuwe Tijd zal beslissen;¹²² en daarop van mij, dat wij dan van nu af de gehele verantwoordelijkheid aan Henriette Roland Holst overlaten.¹²³ En bij het volgend nummer op 5 oktober staat binnen op de omslag: aangezien Anton Pannekoek uit de CP is getreden en toegetreden tot de KAP (dit laatste was niet juist) zal, om aan het besluit van Moskou te voldoen, H. Roland Holst alleen de redactie voeren. Wij waren al druk aan het onderhandelen, hoe uit deze impasse te geraken, in herhaalde konferenties, ook met het Partijbestuur (Wijnkoop speciaal). Het voorstel van het PB, dat De Nieuwe Tijd voortaan als orgaan van de Communistische Partij zou verschijnen, werd afgewezen door twee tegen twee stemmen (Jet en Raaf voor, ik en Rogge, de schoonzoon van Fortuyn, die al deze jaren als uitgever voor de firma Fortuyn had gefungeerd, er tegen).¹²⁴ Wij hebben Jet toen voorgehouden, hoe ze dit kon doorzetten, daar ze zelf, twee jaar vroeger, in het herdenkingsartikel, had aangetoond, hoe de kracht en het aanpassingsvermogen van De Nieuwe Tijd juist in haar onafhankelijkheid van elke partij had gelegen. Maar zij antwoordde enkel met 'partijdiscipline'; de situatie van de wereld is nu anders; nu in deze zware wereldstrijd het kommunisme het eist, moet het. Er bleef dus niets anders over dan De Nieuwe Tijd op te heffen. Rogge als eigenaar zogenaamd, gaf als zijn voornemen te kennen, De Nieuwe Tijd op een of andere manier weer in het leven te roepen; dit, om te verhinderen, dat de CP zich toch van de naam zou meester

maken. Zij heeft dan ook een nieuw tijdschrift 'De Communistische Gids' opgericht.¹²⁵

Het laatste nummer, dat 20 december verscheen, opende dan nu met een artikel van Jet: Het einde van de Nieuwe Tijd, en een daarop van mij, met korte inleiding over reden en procedure van de opheffing, getiteld 'Overgang', waarin een historisch overzicht van rol en betekenis van De Nieuwe Tijd voor de opkomst van de arbeidersstrijd werd geschetst. Als slot bracht ik daarin een overzicht onder, van Bettelheims overzicht van het zogenaamde Weense avontuur, antwoord aan Radek die hem gekritiseerd had, een typisch geval van de politiek zonder scrupules van de leiders der CP, Radek speciaal, en de noodlottige gevolgen.¹²⁶

Dit einde van De Nieuwe Tijd betekende voor mij het einde van een drukke bezigheid van schrijven over arbeidersbeweging. Nu het orgaan, waarvan ik redakteur was, verdween, verdween meteen de plicht, om de lezerskring voortdurend op de hoogte te houden met wat er gebeurde en toelichting te geven en begrip te brengen. Ik zal niet zeggen, dat dat een grote teleurstelling voor mij was. Wel vond ik het zeer jammer, om niet te zeggen onvergeeflijk, dat Jet, door aan de starre discipline-eis zo willoos te gehoorzamen, de mogelijkheid had vernietigd, hier in Nederland in een niet door partijen beheerst orgaan onafhankelijke, vrije denkbeelden uit te spreken en ter discussie te stellen; er waren meen ik 600 tot 800 abonnees, dus juist voldoende om te bestaan; en die werden ineens van deze onafhankelijke informatie beroofd en afgesneden. Maar voor mij persoonlijk was het geen groot gemis; ik zat niet volgeladen met stof die ik verlangde te verkondigen. Omgekeerd, ik verlangde er naar, mijzelf rustig nieuw te oriënteren en rekenschap te geven. Weer was het, als vroeger in het socialisme, zo nu in het kommunisme, een partij met zuivere beginselen tot een macht en kracht in de arbeidersbeweging te maken. Weer was als uiterlijk machtige massa-partij een opportunistisch reformisme opgekomen; maar nu veel schadelijker dan vroeger, veel oppervlakkiger, beginsellozer, demagogischer, zich sierend met de naam marxistisch en dit marxisme verknoeiend, gewelddadiger en gemener in methode, tirannieker in haar organisatie, fanatieker, en haar aanhangers, steeds geïmponeerd door het grote feit van de Russische revolutie, ook van fel en bekrompen fanatisme vervullend. En daartegenover de kleine groep van de KAPD, die zelf nu in voortdurende onderlinge geschillen zoekende was naar de meest juiste weg.

Bovendien kreeg ik nu steeds meer te doen met het bestuur van het Sterrenkundig Instituut, dat omstreeks deze tijd begon te werken, en kwamen er nieuwe problemen en ontwikkelingen in de sterrenkun-

de, die mijn geest sterk in beslag namen. Zo kwam mij persoonlijk het einde van De Nieuwe Tijd wel goed te pas.

In de aankondiging op het omslag van De Nieuwe Tijd van 5 oktober had Jet gezet, dat ik lid van de KAP [N] was geworden. Dat was niet juist; toen ik uit de CPH trad, ben ik niet als lid naar de KAPH overgegaan. Ik kreeg een brief van hen, waarin ze nogal apodiktisch van mij eisten, dat ik mij bij hen zou aansluiten. Maar ik schreef hun terug, dat in deze kritische tijden, waarin in de KAP-groep in Duitsland diverse richtingen zich aftekenden en met elkaar streden, ik zelf mij wilde oriënteren en mijn denkbeelden tot klaarheid wilde brengen, zonder daarbij door lidmaatschap van een bepaalde partij vastgelegd te zijn.

Inderdaad was er in die Duitse partij allerlei verschil zich aan het ontwikkelen. Naast de KAP [D] had zich de Allgemeine Arbeiter-Union ontwikkeld (AAU) als verbetering in plaats van de vakbeweging. Nu de Gewerkschaften zo openlijk kontrarevolutionair werden, hadden zich talloze revolutionair gezinde arbeiders afgescheiden, vooral na de Maartbeweging, en zij vormden de Union; die stond dus als economische organisatie naast de politieke van de KAP [D]. Maar het bleek moeilijk, hun elk hun gebied aan te wijzen en hun vormen van samenwerking. Herman leefde er sterk in mee, bezocht Karl Schröder in Berlijn telkens, en had al een brochure daarover geschreven, uitvoeriger bewerking van een stuk van hem in De Nieuwe Tijd van april 1921: de Algemeene Arbeidersbond; in het Duits door de KAPD uitgegeven.¹²⁷ Maar er kwamen toch twee opvattingen tegenover elkaar, de zogenaamde Essener, en de Berliner [richting]. Ik weet dat hij sterk de ene verdedigde terwijl ik meer voor de andere voelde.¹²⁸ In die jaren 1922-27 was Herman dikwijls in Bergen aan Zee (in de Verbrande Pan), waar wij door zijn bemiddeling ook een huisje hadden laten bouwen. Zodat wij dikwijls over al die kwesties praatten en discussieerden, in de wandelingen tussen de twee huizen of door het duin. Ik leefde er meer in de verte mee, zond, meen ik wel eens een bijdrage naar het tijdschrift 'Proletarier'¹²⁹ dat door de KAP [D] werd uitgegeven. Hier waren wij beiden de enige oude namen; daarnaast als schrijvers tal van nieuwe namen (wat het allerjongste hout uit de oude sociaal-democratie was geweest, de felste links-radikalen van toen, was nu allemaal in de VKPD terecht gekomen). Vaak met frisse nieuwe gedachten, vaak ook met een onrijpheid, die door volkomen onbekendheid was bewerkt met al wat wij vroeger in de socialistische beweging al hadden doorgemaakt en doorgedacht.

Naast die twee richtingen kwam nu Rühle met de opvatting, dat naast de AAU helemaal geen politieke partij nodig was; zij noem-

den hun groep AAUE (dat wil zeggen Einheitsorganisation); die éne organisatie zorgt voor politiek en vakstrijd beide. Ik voelde iets voor deze gedachtengang, maar voelde toch in deze organisatievorm van Rühle iets dat niet in orde was, een toenadering tot syndikalistische gedachtengangen. In al deze opvattingen zat steeds als grondidee, dat deze organisaties, die zouden handelen voor de klasse, aparte verenigingen bleven, waar men lid van werd. Herman voelde daar niets voor; hij is steeds blijven spreken over de politieke en de economische raden als twee vormen of groeperingen van arbeidersraden, die in de Unionen optraden. In al deze strijd en discussie in Duitsland trad ook een zekere Pfemfert op, een literaat, die een tijdschrift (Die Aktion) redigeerde,¹³⁰ waarin hijzelf over al deze kwesties sterk meesprak; ik kreeg steeds de indruk van een verderfelijke invloed op Rühle en anderen; ik voelde hem aan als geheel burgerlijk, maar met veel revolutionair vertoon, geheel zonder marxistisch begrip. Trouwens als men nagaat hoezeer de Derde Internationale in haar propaganda steeds het marxisme als absolute waarheid vooropstelde en zich daarop beriep, is het begrijpelijk dat in de tegenoverstaande beweging dit een zeker diskrediet kreeg. Speciaal bij die lui van de Einheitsorganisation; want onder Hermans invloed was bij de kopstukken van de KAPD steeds groot respect voor het marxisme. Eenmaal zelfs werd een nummer van de Proletarier uitgegeven, waarop als speciale titel Die holländische marxistische Schule, waarin stukken van Herman, van mij, en van Jet!

Hoe Jet daartoe kwam? Zij had ten slotte toch ook met de Russen moeten breken. Toen na Lenin's dood de strijd tussen Stalin en Trotsky om de leiding uitbrak, en Trotsky, ofschoon de bekware, de aangewezen leider in vele opzichten, het verloor, en eerst uitgesloten, toen verbannen en eindelijk uitgezet werd, toen stond Jet aan zijn kant, vol verontwaardiging over de tirannieke en schunnige behandeling. Toen ging ze er uit; en evenzo Mannoury, die een brochure schreef: Nu is het keerpunt! vol beschouwingen over geschonden recht en rechtvaardigheid.¹³¹ Dat het veel vroeger al een keerpunt was geweest, had hij niet gemerkt, hij was helemaal geen marxist, maar een man van zuivere ethiek, rechtbewustzijn en eerlijkheid. Maar voor Jet was het zo kleine gedoe van al die kleine groepjes nog veel minder aantrekkelijk dan voor mij, die er nog een zoeken in zag. Zij heeft toen de arbeidersbeweging opgegeven, is in steeds mystieker gedachtenwereld terecht gekomen, werd godsdienstig—een tijdlang werd zelfs verteld, dat ze Rooms was geworden—en verdween zo geheel uit onze gezichtskring.¹³²

Met Herman bleven wij geestelijk samenleven; telkens na zwerftochten, of na verblijven in Zwitserland (waar Jenne Clinge Doorenbos

hem veelal begeleidde)¹³³ kwam hij weer bij ons terug, en liet zich bij voorkeur in de Verbrande Pan neer, waar hij weer in de ochtend of op andere ongewone tijden het natuurleven met intense belangstelling in zich opnam. Dan kwam hij bij ons, en las stukken voor uit Shakespeare, of stukken van wat hij geschreven had over de grote dichters van de bourgeoisie. Of ook zat ik bij hem in het Verbrande-Pan-huis, bij de haard, waar hij met zijn gedicht 'De Arbeidersraad' in eerste vorm voorlas.¹³⁴ Ik weet, hoe ik hem toen overtuigde, dat er nog een groot stuk bij moest om de ontwikkeling van de arbeid als faktor in de groei van de menselijke maatschappij te laten zien wat hij toen ook gedaan heeft, en het zo zijn definitieve vorm gegeven. En daarbuiten gingen steeds onze gedachten en discussies naar het probleem van de verdere ontwikkeling der arbeidersbeweging, en wat er uit Rusland zou worden. Een land van persoonlijk kapitalisme toch ten slotte? De ontwikkeling tot zuiver staatskapitalisme heeft Herman niet meer beleefd.

Op een dag in september 1927 (wij woonden al in Amsterdam aan de Vossiusstraat) kwamen plotseling twee bestuursleden van de Hollandse KAP (ik meen Korper¹³⁵ en nog een ander) op bezoek en deelden me mee, dat ze juist van een krantenredactie gehoord hadden, dat Herman in Brussel gestorven was, op reis van Zwitserland naar huis toe. Ik hielp hen financieel om in hun orgaan uitvoeriger over hem te kunnen schrijven. Zelf heb ik een stuk in de Duitse Kommunistische Arbeiter-Zeitung geschreven te zijner nagedachtenis.¹³⁶ Herman had tot hen inderdaad in veel nauwer relatie gestaan dan ik. Bij de crematie (waarbij An dezelfde stukken van Bach en Beethoven speelde, die zij indertijd bij de crematie van Wies had gespeeld) kwam dan ook de KAP[N], die zich met haar vaandels rondom de kist opstelde, en sterk en duidelijk door deze demonstratie voor een goeddeels ook literair-burgerlijk publiek de plaats van Herman markeerde, namelijk in de wereld van de strijdende arbeiders. Zo was ik, na al deze wisselingen, uit onze vroegere marxistische strijdgemeenschap alleen overgebleven.

In deze jaren, voor en na 1927, heb ik eigenlijk geen deel meer genomen aan wat arbeidersbeweging mag heten. Slechts van uit de verte volgde ik er iets van, en dan slechts sporadisch, meestal doordat ik brieven kreeg van deelnemers, die om raad of medewerking vroegen of mij geschriften of tijdschriftafleveringen zonden, of mij persoonlijk bezochten. Ook nam het sterrenkundig werk mij nu steeds meer in beslag. Toch, in het diepst van mijn hart was het toch steeds het vraagstuk en de problemen van de proletarische revolutie, die het vervulde—maar praktisch kon ik er op die tijd niets aan doen dat mij vruchtbaar leek. Daarom keek ik het aan en tracht-

te mij een zo goed mogelijk beeld te vormen. Enkele persoonlijke episodes mogen hier vermeld worden, die met mijn vroeger zijn in samenhang stonden.

Toen ik als lid van de Nederlandse Eklipseexpeditie werd aangewezen, die in januari 1926 op Sumatra totale eklips zou waarnemen, liet Voûte,¹³⁷ de directeur van de Lembang-sterrenwacht, mij weten, dat ik beslist eerst in Den Haag op het Departement van Koloniën moest komen. Daar werd mij door een ambtenaar medegedeeld, dat ik alleen in Indië werd toegelaten, wanneer ik tevoren een verklaring inzond, dat ik mij in Indië van elke kommunistische propaganda of in kontakt treden met zodanige elementen zou onthouden. Ik zei, dat dat toch vanzelf sprak, dat als ik door de regering zelf uitgezonden werd voor een wetenschappelijk doel, dat ik dan, volgens de eenvoudigste regelen van fatsoen, daar niet tegen de regering zou handelen. Ik had bezwaar tegen zulk een verklaring. Waarom, zei hij, als u het er toch eigenlijk mee eens is? Hetzelfde bezwaar, antwoordde ik, als wanneer mij een verklaring zou geëist worden van niet te zullen stelen; juist omdat het vanzelf spreekt onder ons, die elkaar als fatsoenlijke mensen beschouwen. Dat zag hij in; maar, zei hij, er zijn voorbeelden te over, dat de Russische afgezanten en kommunisten voortdurend tegen die regels zondigden. Goed, zei ik, maar ik hoor niet bij hen, sinds vier jaar ben ik geen lid meer van hun partij maar een tegenstander. Dat was hem nieuw; maar hij zei, dat de Goeverneur-Generaal volstreekte bevoegdheid had naar eigen goedgevonden elkeen daar te weren; en deze stond er op. Ik heb daar toen een verklaring geschreven, dat aangezien ik met regeringsopdracht uitgezonden werd, ik het als vanzelfsprekend beschouwde, dat ik mij van elke tegen de regering gericht handeling zou onthouden; en daar nam hij genoegen mee. Ik had wel een ogenblik overwogen om dan de deelname liever op te geven; maar daar de plannen en samenwerking al te ver gevorderd waren, en ik er zelf nog het speciale doel van bestudering van de Zuidelijke melkweg mee had, heb ik het toch gedaan. Als antwoord van de GG kwam toen: wees zo goed, die meneer te zeggen, dat als hij iets doet, dat de Indische regering niet bevalt, hij uitgezet zal worden! Aan dit ploertige antwoord is te zien, dat deze meneer Fock¹³⁸ geen gentleman was; toen na afloop de andere expeditieleden hem in Batavia hun opwachting gemaakt hebben, heb ik geweigerd daaraan mee te doen.

Overigens waren alle ervaringen uit deze jaren gevolgen van meer waarderende herinneringen aan mijn vroeger werken. Ik heb alles wat er gebeurde in de nieuwe groepen die zich vormden en elkaar bestreden, niet zo in detail kunnen volgen, dat ik er steeds een

helder beeld uit kreeg. Het leek een warboel van telkens weer nieuwe richtingen en namen. De steeds meer reformistische, ten slotte geheel burgerlijke politiek van de CP, maar steeds met een grote mond vol revolutionaire frases, die steeds weer massa's wist te winnen onder de door crisis geteisterde arbeiders, steeds vol bedriegelijke leuzen, moest telkens weer de betere elementen, of die iets meer inzicht kregen, ontnuchteren en teleurstellen; en deze scheidden zich dan af en vormden nieuwe groepen. Het belangrijkste was daarbij de groep der Trotskisten,¹³⁹ die Trotsky bleven aanhangen; hun opvatting was: Rusland nog altijd centrum van wereldrevolutie, maar Stalin als geheel onbekwame politikus bederft alles; de officiële partij heet bij hen ook altijd de Stalinisten. Dan waren of kwamen er groepen, die van de CP afgingen, ook niet bij Trotsky kwamen, maar de oorspronkelijke zuivere beginselen van de Russische revolutie wilden herstellen, dus teruggaan naar Lenin; zij noemden zich de Leninisten. Altijd was het oude respect voor de Russische revolutie, waardoor zij niet geheel durfden breken. Nog in 1937 was het geloof ik, dat Borkenau¹⁴⁰ mij een bezoek bracht, die vroeger funktienaris in de CP was geweest, maar ook door de praktijk tot ander inzicht was gekomen; hij was in Spanje geweest en beschreef—ook een boek heeft hij daarover uitgegeven—hoe hij daar bijna een slachtoffer van de bolsjewistische vervolgingen was geworden.

Tegelijk groeiden uit de KAPD verschillende groeperingen, als reeds boven gezegd; en elk gaf zijn orgaan uit. Omstreeks 1933 kwamen van twee verschillende kanten tijdschriften, die zich elk 'Proletarier' noemden, en elk de echte KAP-geest beweerden te hebben.¹⁴¹ De een was sterk bepaald door de diepe crisis van 1930-32; ze verwierp geheel en al de bedrijfsorganisatie, want er waren geen bedrijven en geen personen meer, er waren alleen maar massa's werklozen, en opstand, militaire strijd was de enige uitkomst naar het communisme. Naast deze stond een groep, al vroeger, die zich weer Spartakisten noemde en een orgaan Spartakus uitgaf.¹⁴² Ook was er een groep om Karl Korsch, die meen ik professor in een of ander vak was, en met een zeker gezag als geleerd ekonoom of socioloog optrad; later, meen ik, in Amerika terecht gekomen.¹⁴³ Ook kwamen er uit de sociaal-demokratie afsplinteringen. Deze was overigens een rustige hervormingspartij geworden en haar radikaalste uiting was 'het plan van de arbeid', opgesteld door Hendrik de Man,¹⁴⁴ neerkomend op Verstaatlichung van banken en grote sleutelindustrieën, dus een soort sanering van het kapitalisme, ten dienste van de massa der bourgeoisie, door het hele grote heersende monopoliekapitaal in staatshanden te brengen. Onder de afsplinteringen behoorde

de 'Entschiedene Linke'; een andere groep, die van uit het socialisme kwam was die der 'Rote Kämpfer', van wie ik een aantal tijdschriftnummers kreeg; zij wilden een 'revolutionäre Partei'. Ik geloof, dat ik met enigen van hen wel in brieven van gedachten gewisseld heb. Daaronder was ook een jonge man, Alfred Lewin, die zich met grote beslistheid aan mij wilde oriënteren. Hij nodigde mij uit om vooral deel te nemen aan een bijeenkomst van een soort Belgische partijschool, die een internationale konferentie belegde, ter gezamenlijke bespreking, dus meer theoretisch en opvoedend, niet als partijgroepen, van allerlei kwesties van socialisme en arbeidersbeweging. Ik kreeg dan toen ook van Rens, de sekretaris van het uitvoerend komitee een officiële uitnodiging om daartoe naar Brussel te komen.¹⁴⁵ Uit nieuwsgierigheid, ook om met Lewin eens wat nader te praten, nam ik dat aan; ik weet niet meer in welk jaar het was. Van het station bracht een taxi met een Vlaams-sprekende chauffeur mij naar de Arbeiders-hogeschool (of iets dergelijks was de naam), mooi in een bos (ik meen Soniënbos). Daar vond ik een heel gezelschap, net aan de lunch, met mijn oude vriend De Man als een soort leider, en ik streek dadelijk bij hem neer; en door de verklaring dat wij beiden, ieder door eigen levenservaring in bepaalde banen van overtuiging geleid, elkaar niet meer zouden kunnen wijzigen, sneed ik alle felle strijd van debat af, die nu alleen maar vriendelijke gedachtenwisseling werd. Ik heb die middag ook een uiteenzetting gegeven van mijn opvatting, zoals in zovele vroegere artikelen, van marxisme, massabeweging, parlementarisme en massastaking; en anderen hebben daarop tegengestelde, ouderwets-socialistische opvattingen verdedigd. Opmerkelijk vond ik daarbij de mening van een der jonge arbeiders, dat Marx met zijn uiting in 1872 van 'Diktatur des Proletariats' een parlementaire arbeidersregering bedoeld had. Met Lewin en nog een kameraad van hem heb ik tot laat in de nacht op de paden lopen wandelen, al pratende en discussierende, terwijl een mooie sterrenlucht met de rode Mars er in, boven ons stond. Het was een primitief maar aardig en fris logeerhuis waar we sliepen; 's ochtends allen met een handdoek en zeep naar een gemeenschappelijk waslokaal. Het maakte alles een prettiggezonde maar theoretisch uiterst-ondiepe indruk op mij. Later schreef ik nog aan Rens, om mijn voordracht zo mogelijk in extenso in een verslag te krijgen; maar ik vrees dat hij van de inhoud te zeer geschrokken is, of van de partij reprimandes gekregen heeft; ten minste ik heb er nooit meer van gehoord. Ik moet nog een gezamenlijke foto bezitten, waar alle deelnemers opstaan, ik enigszins, naar De Man's betiteling, als de oude Chinese wijsgeer. Van meer betekenis leek mij een bezoek dat ik kreeg, omstreeks

1929 geloof ik, van Henk,¹⁴⁶ die mij vertelde, dat ze met een paar man, voornamelijk Appel,¹⁴⁷ die uit Duitsland naar Holland was gekomen, en er illegaal leefde, met hem samen een geschrift hadden opgesteld over grondslagen van kommunistische produktie en verdeling, en of ik daar een voorrede bij zou willen schrijven.¹⁴⁸ Ik had daar niet veel zin in; een in elkaar gezet schema of plan van kommunistische produktie en konsumptie leek mij iets utopisch, onreëel, en ik zou niet weten, wat ter aanbeveling ik er bij zou kunnen doen. Bij lezing viel het wel mee; het was vooral bestrijding en weerlegging van de algemeen aangehangen mening, dat organisatie der produktie van de staat moest uitgaan. Maar ik voelde mij te weinig thuis in al die kwesties om maar enigszins gezag te kunnen hebben voor zulk een inleidende beschouwing. Het boek is toen zonder zoiets verschenen in het Duits en in het Hollands. Dit was het begin van een aanraking met een gedachtenrichting, die meer beloofde dan een van al die uitlopers en afscheidingen van het oude socialisme en het latere kommunisme.

Deze eerste aanraking bracht verdere mee. Ze gaven een gecyclostyleerd verschijnend blad uit, onder de naam van Persmateriaal van Internationale Communisten, PIC, bedoeld om in de vele verschijnende groepsblaadjes naar believen afgedrukt en overgenomen te worden; noemden hun eigen groep GIC. Dit werd mij toen geregeld gebracht, en hier, in gesprekken met hen, kwamen geleidelijk nieuwere principes tot klaarheid. Speciaal dit: de arbeidersmassa's moeten *zelf* over hun strijd beslissen, en hem *zelf* helemaal voeren en leiden. Dit lijkt óf weinigzeggend, of vanzelfsprekend onnozel; maar het betekent dat er voor *leiders* als zodanig geen plaats is. Ik herinner mij, dat eens bij een grote stakingsstrijd ergens ik er over nadacht, wat ze moesten doen; en er voor mij zelf niet uit kon komen, wat van twee tegengestelde houdingen hier gevolgd moest worden; en als men dus later voor het geval stond in tijdschriftartikel of krant een opinie of raad te moeten geven? Tot ik, door een artikel van Henk, ineens de eenvoudige oplossing zag: ik behoef dat niet uit te maken; de arbeiders moeten het *zelf* uitmaken en hun eigen volle verantwoordelijkheid aanvaarden. Dit principe kwam in tal van artikelen tot uiting. Toen ik dit ook eenmaal geheel opgenomen had, heb ik nu en dan ook een stukje voor de PIC geschreven, ter nadere uitleg en verduidelijking, ook verdere uitwerking van deze gedachtengangen. Alles daarin verscheen naamloos. Later (ik meen begin oorlog) heb ik in een exemplaar van al deze sinds jaren verschenen nummers, met tekens x en + aangegeven wat van mij en wat van Henk was; en dit exemplaar is op het archief van Posthumus¹⁴⁹ terecht gekomen; maar waarschijnlijk met al het andere ar-

chief daar weggehaald en ergens vernietigd. Naarmate deze propaganda voet vatte (aan de stempellokalen¹⁵⁰ was steeds propaganda en veel discussie met de CP-mensen) begon men ook groter geschriften uit te geven, die tot een soort tijdschrift uitgroeiden. Aanleiding daartoe was het verschijnen van een dik boek getiteld 'Die Akkumulations- und Zusammenbruchstheorie des Kapitals' van H. Grossmann.¹⁵¹ Hierin kwam deze schrijver (uit de Frankfurter school van Grünberg, daar ook uitgegeven) terug op de oude discussie over Rosa's boek, van Otto Bauer vooral, en trachtte konsekwenties tot een mechanische Zusammenbruch te bewijzen. Gaat met grote lawaaiige woorden tegen Kautsky, Bauer en al diegenen te keer, die niet aan deze Zusammenbruch geloven en daarom reformistische politiek voeren. Hij treedt daar dus op als woordvoerder van een soort revolutionarisme. Dit heeft grote indruk gemaakt op een aantal mensen, die tot de groep behoorden of er mee in verbinding stonden: Paul Mattick in Amerika schreef er over in zijn tijdschrift 'Living Marxism'¹⁵² en prees het boek als de theoretische basis van een nieuwe revolutionaire arbeidersbeweging. En ook Henk voelde er veel voor. Ik was te zeer in deze materie thuis om niet dadelijk de holheid en de innerlijke onjuistheid van deze felle woordenpraal en zelfverheffing in te zien. Ik heb toen in een voordracht voor de groep de economische onjuistheid der redeneringen uiteengezet, en laten zien, dat de schrijver een burgerlijke lawaaimaker was, die zelf zeker uiterst verbaasd zou zijn over zijn succes bij revolutionair denkende arbeiders. Daarop heb ik hetzelfde tot een geschrift samengevat, en dat is als eerste nummer verschenen van een soort tijdschrift dat Rätekorrespondenz¹⁵³ genoemd werd. Het heeft op de GIC blijkbaar indruk gemaakt en hen overtuigd, dat ze met deze man op een verkeerd pad zouden raken. Alleen Mattick bleef onbekeerd, en zond een tegengeschrift in, dat in dezelfde serie afgedrukt werd. Er zijn daarna nog een aantal van die nummers verschenen; enkele ervan door stukken die ik opgesteld heb. Ze zijn in het begin van de oorlog weggedaan, ik meen naar Posthumus' bibliotheek, in de mening dat ze daar veiliger zouden liggen dan bij partikulieren. Het tegendeel bleek het geval, daar die bibliotheek weggehaald werd, en de meeste partikulieren niet werden nagezocht. Na de oorlog zal moeten blijken wat er van over is. In elk geval hebben al die publikaties, die meestal in duizend of een paar duizend exemplaren verspreid werden, heel wat bijgedragen om steeds meer helderheid over de nieuwe beginselen te brengen. Ik heb zelf, geloof ik, na die ene keer niet meer aan een bijeenkomst van de groep deelgenomen, maar mij beperkt tot theoretische uiteenzettingen over marxistische vraagstukken.

Daaronder was ook de filosofische basis begrepen. In 1927 of '28 was onder de gezamenlijke werken van Lenin ook een dik boek over 'Materialismus und Empirio-kritizismus' verschenen, waarin Lenin de denkbeelden van Mach en Avenarius fel bestrijdt; het was in het Russisch in 1907 al verschenen,¹⁵⁴ toen nodig tegen een zich breed makende burgerlijk-filosofische stroming in het bolsjewisme. Nu voor het eerst [voor] ons toegankelijk in Duitse vertaling. In enige vakanties, speciaal in een tijd van gymnasiale eindexamens in Den Haag, op wandeltochten en zitjes in Scheveningen en de Bosjes, heb ik het toen bestudeerd. En toen mij gebleken was, wat ik te voren nooit geweten had, hoe uitdrukkelijk Lenin zich daar op het standpunt van het burgerlijk materialisme plaatst, was de samenhang met de Russische revolutie, als haar filosofische basis, ook geheel klaar. Ik heb dit toen uitgewerkt tot een boekje 'Lenin als Philosoph',¹⁵⁵ zo gering was de financiële kracht en het gebied van de groep, dat het niet eens gedrukt kon worden, maar alleen gecyclostyleerd. En als zodanig is het toen aan enkele personen en groepen ook in het buitenland toegezonden. Het zal dus wel zeer weinig uitwerking of invloed hebben gehad, en is in de stroom van alle politieke dagliteratuur onopgemerkt gebleven. Ik ben echter overtuigd, dat het nog steeds waard is, en nodig is, het gedrukt uit te geven, om op die manier het ware karakter van de Russische Communistische Partij te laten zien, en de grondslagen van het marxisme dieper te leggen. Wat ik in deze jaren geleerd heb, vormt een soort afsluiting; het gaf ten slotte een harmonische kijk op het geheel. Nu eindelijk inzicht, dat alleen de *klasse*, de gehele klasse het doen moet en als georganiseerde klasse optreden; vroeger was het altijd de *partij*, die het doen moest, en zich als woordvoerder en leider der klasse uitgaf. Nu kwam inzicht steeds helderder, dat dat alles maar voorbereiding kon zijn, voorgeschiedenis. De proletarische revolutie moet nu nog beginnen; zij bestaat daarin dat de massa's zelf optreden; dat wil zeggen ten eerste in massa-akties; ten tweede in spontane, dat wil zeggen wilde stakingen en bewegingen; ten derde moet organisatie [plaats]vinden in de bedrijven, als personen. Partijen, met bepaalde programma's en leiders, kunnen het niet. Daarom zijn altijd die revolutionaire partijen klein gebleven; hun geloof dat *zij* moesten groeien was illusie. Zij kunnen alleen propaganda maken, zijn van nature 'organisations d'opinion'. Klasse-organisaties zijn echter niet vakverenigingen, [die] zijn ook bureaucratisch geworden. [De] zaak is nog erger: elke partij en vakbond, omdat ze macht voor *zich* zoekt, wil tot heerser over de arbeiders worden, zal of tot handlangers van het kapitaal worden, of zelf nieuwe heersende groep. Daarmee wordt [het] reaktionair karakter van alle oude partijen en vakbon-

den vastgesteld. Daartegenover moet de klasseorganisatie als personen nog groeien,¹⁵⁶ eerst in gemeenschappelijke strijd van stakingen en demonstraties, later als zelf-organiserende produktie-gemeenschap. Zo is nu de visie gekomen van een klasse, die zichzelf gaat organiseren, bedrijfsgewijze. Daardoor alleen de reusachtig gegroeide kapitaalmacht enigszins gelijkwaardig. Nu eerst [is] te zien, hoe kolossaal, alomvattend de strijd vóór ons zal zijn. En de arbeiders, die er nu nog nauwelijks notie van hebben, alleen maar hun oude organisatorische vorm pas zien! Maar het zal snel komen: als de ogen maar eenmaal geopend [zijn] voor dit nieuwe inzicht. Centrale figuren zullen [de] arbeidersraden zijn, de echte sovjets. Oude organisaties zullen alle daarvan de vijand zijn, de Communistische Partij als dienaar van het Russische staatskapitalisme, de Socialistische Partij als dienaar van het privaatkapitaal van het Westen en Amerika. Wat nodig is, is dat dit nieuwe inzicht gaandeweg de massa's doordringt; dus [is] propaganda-literatuur nodig, die goed gelezen en grondig in zich opgenomen wordt. Verheldering is de grote macht, die de revolutie der arbeiders moet mogelijk maken; zonder dit inzicht, deze helderheid, wordt elke opstandige beweging naar een zijspoor of mislukking afgeleid. Dat zal dus onze taak moeten zijn: voor goede propaganda-literatuur zorgen, onvermoeid, hier te lande maar vooral ook in Engeland, Duitsland en Amerika. Hiertoe moet het boek van P. Aartsz dienen (1941-42 neergeschreven).¹⁵⁷

Rijk aan nieuwe helderheid van doeleinden ligt de wereldhistorie van de toekomst nu voor ons. Maar eerst moeten we door de nieuwe wereldoorlog heen. Die zal al velerlei in de grondslagen veranderen. Daarmee wel vooronderstellingen veelal anders dan wij nu vooruit beschreven hebben; [Dat] kon niet anders; [het] zal toch zijn werking uitoefenen.

Wanneer het mocht blijken, dat op deze wijze van mij uit een belangrijk stuk verheldering in de komende arbeidersbeweging kon worden gebracht, is de reden hiervan, dat ik na de Duitse tijd op geen wijze materieel daarmee verbonden was. Door mijn levensonderhoud geheel uit de burgerlijke betrekking te halen, wetenschappelijk werk en doceren in dienst van de burgerlijke maatschappij, stond ik geheel onafhankelijk en onbevangen tegenover de arbeidersbeweging, had geen plichten, kon me rustig nieuw oriënteren, en zo tot nieuwe betere en algemenere visie komen. Deze onafhankelijkheid van bestaan is voorwaarde voor onafhankelijkheid van denken. En dat kan wellicht ook verderop nog zijn vruchten afwerpen.

E.P.J. van den Heuvel

Pannekoek als sterrenkundige

Inleiding

Pannekoek verwierf zich met zijn sterrenkundig werk wereldfaam. Hij behoort zonder twijfel tot de grootste sterrenkundigen die Nederland heeft voortgebracht. Hij leverde bijdragen op uiteenlopende gebieden der sterrenkunde. In de eerste plaats met betrekking tot de bouw van het Melkwegstelsel. Daarnaast op het gebied van de fysische toestand in de atmosferen en het inwendige der sterren. En voorts op het gebied van de geschiedenis van de sterrenkunde.

Hoewel het onderzoek naar de structuur van de Melkweg zijn gehele leven lang, vanaf zijn vroegste jeugd, zijn grootste liefde heeft gehad, heeft hij zijn meest baanbrekende bijdragen geleverd op het gebied van de astrofysica—de natuurkunde der sterren—, i.h.b. met betrekking tot de fysische toestand in de atmosferen der sterren. Hij zag als één der eersten ter wereld het grote belang in voor de sterrenkunde van de ionisatiewet die de Indiër M. Saha in 1920 publiceerde. Pannekoek paste deze wet onmiddellijk toe op de ionisatie der elementen in de atmosferen der sterren en toonde dat men aan de hand hiervan een grote verscheidenheid van eigenschappen van spectra van sterren kan begrijpen als een gevolg van verschillen in atmosferische temperatuur en zwaartekrachtsversnelling. Het werk dat hieruit groeide was zo belangrijk dat hem hiervoor in 1936 een eredoctoraat werd toegekend door de Amerikaanse Harvard Universiteit. In 1951 ontving hij voor zijn werk de Gouden Medaille van de Engelse Royal Astronomical Society—de hoogste onderscheiding die een astronoom ten deel kan vallen. Tevens ontving hij het erelidmaatschap van de American Astronomical Society.

Aan weinigen is bekend dat hij vrijwel gelijktijdig met de Deense astronoom Hertzsprung—doch onafhankelijk van deze—in 1905 opmerkte dat er onder de heldere rode sterren twee soorten moeten zijn: reuzen en dwergen. Hij ontdekte dit, evenals Hertzsprung, aan de hand van het feit dat de ene soort een zeer kleine eigenbeweging en parallax heeft, en dus ver weg moet staan, terwijl de andere soort grote eigenbewegingen en parallaxen vertoont. (Dit werk werd gepubliceerd in de verslagen van de Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen in 1906, eerst in het Nederlands, later in